Հասոյթին մաս մը Սկիւտարի Աղքատախնամին յատկացուած է

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815էն 1891

Ց. Գ. Մ.

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ
Ղալաթիա, Գուրշունլու խան թիւ 7
1907

Հասոյթէն մաս մը Մխիթարի Աղքատախնամին
յատկացուած է

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815էն 1891

Յ. Գ. Մ.

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ
Բաղչաքափու, Գուրշունլու խան թիւ 7
1907

معارف نظارت جلیله‌سنك ۱۲۱ نومرولی و فی ۲۲ نیسان
۳۲۲ تاریخلو رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر

ՄՈՒՏՔ

Այս կենսագրական բանաքննութիւն Գուէտ Խաչատուր Միսաքեանի վրայ՝ արդիւնք երկարամեայ մօտաւոր դիտողութեանց և ան-կրկնելի բացառիկ ճգանց՝ հրատարակուած է միանգամ 1898ի թիւ 1—14 ՄԱՍԻՍներուն մէջ։ Կարեւոր յղկումներով, յաւելուածներով և ինքնագիր կտորներով հոս վերստին կուտանք զայն, քաջալերուած մանաւանդ տաղանդինին գեղեցիկ ընդունելութենէն ու ապագային ճշմարտութեան ցոլքեր մը աւելի տանելու դիտումով՝ թէ՛ Գուէտին թէ՛ իր ժամանակին վրայ։

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

[illegible]

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

Ա. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան ծանօթութիւններ.— Գ. Խ. Միսաքեանի ծնունդն եւ Գուէտ դրուատանունը.— Նոյն ատենի Գալիսի խմասուն Գաորիարին ու հայկական ոգին.— Գաորիարեանի ամիրայական վարչութիւնը.— Գաւէյլիներն ու հոչակաւոր զրագէտները.— Վենետիկի յայնժամու չոչ Միկիթարեանները.— Ժամանակին պատմական-աստուածաբանական զնացքն եւ զուտ ջաղաչափական բանաստեղծութիւնը.— Գրիգոր Փեշթիմալճեան ու Եզեկեան իբրեւ ներքաղներ ժամանակին.— Եղիրին արեւստական վանառական ու երկնական վիճակը.— Միսաքեանի կալառ ու խստամբեր մակութիւնն եւ աշակերտութիւնը.— Իր, շրջապատին ներգործութիւններն իր վրայ.— Սկիւտար Եննի-Մահալլէ թաղն ու դպրոցն եւ եկեղեցին, միւս թաղերն ու մեծատուններն.— Երուսաղէմական Հոգեւոնը, անոր անցեալը, Տէրոյենցի վրայ.— Միսաքեանի ոգեղէնայութիւնը արթնութիւնն եւ բանաստեղծի բերումները.— Կաշտկերտի Գ. Փեշթիմալճեանի.— Իր սաղերը՝ վեր ժամանակին տաղաչութեան.— Իր Այրարատանը, ու խստագնացութիւնն յԵրուսաղէմ.— Իսկի Ատե-

ուսումնասէր եպիսկոպոսի ծով, Ադամի կերած պտուղն Անմտասէր եպիսկոպոսի բերանը.— Միսաքեան եղեսուն եւ հինգ տարեկան հասուն տարիքին մէջ, Պլուտարքոս՝ բարոյական առաջնորդ իրեն.— Ինք Մխիթարեանց հետ. — Սկիւտարի ճեմարանին բացումը. — Միսաքեան եւ Խ. Պարտիզպանեան կը գծեն Տէրոյենցի հետ, իրենց ծածկագործութիւններն եւ կռիւ. — Միսաքեան կը ձգէ ճեմարանն եւ կը դասախօսէ առանձին.— Իր զուարթամիտ եւ նորասէր բարքը. — Վարագոյրին ցէյումը. — Իր հօրը մահուան վրայ կը մենանայ.— Դէորգ Միւհենտիսեան իր յորդորելովը կը հիմնէ Սկիւտարի ճեմարանին մէջ տպարան մը. — Միսաքեանի այն ատենուան հետեւողները. — Իր համբաւն ու հեղինակութիւնը.— 1848ին Պետրոս աղա Խորասանճեան՝ կուզէ դրկել իր երկու որդիներն Միսաքեանի հետ ի Բարիզ.— Իր յայնժամու լեզուն եւ գրական իմացական կարողութիւնը:

Ա.

«Ցարգա՛նք կենդանիներուն
«ճշմարտութի՛ւն մեռածներուն»։
«ԹԻԷՐ»

Այո՛ «Յարգա՛նք կենդանիներուն և ճըշմարտութիւն մեռածներուն». սակայն նաև որչա՛փ դժուարին է ճշմարտութեամբ պատմել կեանք մը՝ բաւական լայն և իր անսեռ կողմերուն ալ բաւական խրթին, խրթնագո՛յն շրջավայրի և ապաշնո՛րհ ժամանակի մը մէջ՝ մանաւանդ երբ այդ կեանքին տէրն ունեցած ըլլայ՝ դեռ կենդանի ժամանակակից անձերու հետ՝ առընչութեան անթափանցելի միջնաբարներ, անբնական սրտնութիւններ, զորս կենցաղական հաստատեալ սովորութեան մը հակառակ՝ դուրս բերելու համար վարագոյրին ներքեւէն, բաւական արիութիւն և հզօր գեր պէտք է գրողին։

Ատոր համար է որ երկար վարանումներէ ետև՝ մենք նոր կը համարձակինք գիրի առնել այս կարգէ դուրս և կարեւոր անձնաւորութեան վրայ քանի մը հանրական տեղեկութիւններ ու բանաստիրական խորհրդածութիւններ։

Թէպէտ քաղաքակցաբար մօտէն դիտող ալ եղած ենք իր վերջին տարիներուն և իր

ապրելու եղանակին քանի մը ներքին կողմե-
րուն՝ մանաւանդ իր խակ անյարդար խոստո-
վանութեանց ծակոտիէն, սակայն, կը մտա-
ծենք՝ որ լաւագոյն եւս կըլլար՝ եթէ ինք
խակ, իբր անձ հոյակապ, գրած ըլլար խոստո-
վանօրէն իր կենցաղին գլխաւոր պարագանե-
րուն հետ՝ իր միտքին ու իմացական գործու-
նէութեանց անզարդարուած պատմութիւնն ալ:

Այն ատեն աւելի ստոյգ վկայագրութեամբ
պիտի կրնայինք հաւատացունել իր վարքին
դէզ մը փոշոտ ներքնակները, առանց ըլլալու
Քաննափան կամ Գողուէլ՝ պիտի կրնայինք
նկատել, այդ անձնագրութեան մէջ, թերեւս
Սոկրատի մը կամ Ճոնսընի մը հոգիին ցոլքը
իր մարդկային ու երկնային կրկնակ կողմե-
րովը: Իր հոգեբանութիւնը պիտի ուրուանար
ընթերցողին միտքին մէջ՝ աւելի հաւաստի
եզրերու եւ գոյներու վրայ, աւելի համոզում-
ներով մը պիտի խրախուսուէին յետինները,
եւ մինչ շատերուն ալ ակամայ չպիտի ապերախ-
տանային ափ մը մոռցուած անուններու, որ
գոց եւ իմացապէս անըմբռնելուն ատեն մը ողոր-
մելի միջոցներով՝ այդպէս կանուխ առաքի-
նացան ու յաջողեցան գրել իրենց ժամանա-
կակիցներուն՝ հինէն դէպի նորին շէնքը ձգուե-
լով յաղթ սիւներու պէս:

Որչափ գիտենք, դէթ գրելով ապրողնե-
րէն խակ, դեռ ոչ ոք փորձեց անուշաւո-

թեամբ, խմբագրել պատմութիւն մը. մէկը չարչրուցած ժամանակին հրապարակել վերջին 60-70 տարիներուն մեր մէջ եկած գացած մարդոց և իրերու նկարագիրը, որ միացած քանի մը ակնարկներու առկայծ յիշատակու-թեանց, աղքին անդին պահուած ձեռագիր-նամակներու և անտեսուած կարգ մը տետ-րակներու մէջ կը պղպղան գոս պատրոյգնե-րու լոյսին նման: Մինչև հիմայ երևցած անձնագրութեանց մեծ մասն ալ շատ տեղ կողմնական անպէտ երեւոյթներով պաճուճ-եալ է: Ամէն ոք իրենին յառաջ կը քշէ. հոն երկրորդական զուարճալի բայց պիտակ ալ պարագաներ անցած են էականներու տեղ. հոս պզտիկ տեսակէտներ՝ անձնասիրութեամբ բակ առած ու խոշորացոյցներու փոխարկուած են. վարժապետական ու հռետորական փոք-րոգի մեծամտութիւն մը տիրած է իբր առ-հասարակ իրերագով կամ իրերանախատ հը-րապարակի մը վրայ, նոյն իսկ էական խըն-դիրներու վերաբերումով. ժամանակակից ի-րերու չափով կամ կիրքով կցորդ մարդիկ՝ ըստ անձնիւր զինչպիտութեան՝ կցկցած են անցեալ յիշատակներու պատառիկներ մը ար-ուեստագիտական ողորկութեամբ զգեցած պատմական ձեւ: Ուր խնդիրը անձի պար-մանք կը բերէ՝ հոն Կրիկիտոն է գրողը, փոյթ չէ թէ իմաստունները կը հաղան և Կղիոն կը

ժպտի...։ Ա՛յս է վերջին ժամանակներու նշանն ու ոգին։

Ուստի՝ համառօտելու ատեն քանի մը ծանօթութիւններ Խ. Գ. Միսաքեանի գրեթէ սորած կծկուած կեանքին վրայ՝ կը ջանանք, մեր դիրքին ու մանաւանդ մեր սիրտին բերումովը իսկ, հեռացունել մենէ թէ՛ կենսագիրի անձուկ դերը թէ՛ ջատագովի կոյր եռանդը։ Անաչառ ու իրագէտ ընթերցող մըն ալ եթէ մեր գծած այս արձակ սահմանէն տեղ տեղ չեղած տեսնէ մեզ, թող հայի հաշտ աչօք՝ համարելով մեզ հոն իբր հատուցանող յապաղեալ ու յանձնարարեալ ալ պարտք մը անոր յիշատակին, որ իր բոլոր դառնութեամբ ա՛նոյշ թուեցաւ մեզի իր կենդանութեան ատեն և քաղցրանալու էր մահէն ետև ալ։ Մենք իրեն ո՛չ տիրապէս աշակերտած ո՛չ ալ տիրապէս հետեւող մը եղած ենք մեր գրականութեանց մէջ, այլ աւելի բարեկամն ու սիրողը եղած ենք՝ իբրև ներհուն և անաչառ մանաւանդ լքուած բանաստէրի մը։

Խարբերդցի դերձակ Միսաք աղայի որդի՝ Սկիւտարցի մօրմէ ծնած է Խաչատուր Միսաքեան 1815ին Խաչվերացի օրերը։ Մկրտութեան անունն է Խաչատուր, որուն 20 տարեկանին լծուեցաւ Գուէս դրուատանունն

իբրեւ ատենին միակ բանաստեղծի (*)։ Ունե-
ցած է երէց եղբայր մը Յովսէփ անուն, որ՝
ինչպէս մայրն ալ՝ մեռած է մինչ ինք Բարիզ
կը գտնուէր։

Ժամանակին Պոլսի Պատրիարքն էր Ան-
թիմոնուպոլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ դա-
րիս առջի կէսին ամէնէն իմաստուն և բարի
պատրիարքը, որ եռանդով աշխատեցաւ մա-
նաւանդ Լուսաւորչական և Հռոմէական հա-
յերուն ստուածաբանական միութեան. և
որուն ատեն Պոլսի Հայ գրողները՝ կոյս ու-
ժով մը նախանձայոյզ եղան հին հայ լեզուի
բարգաւաճումին։ Նոյն ատենի խել մը ձե-
ռագիրներն ու աստուածաբանական գրուած-
ներն աչքէ անցունողը՝ պիտի տեսնէ որ Վե-
նետիկի Մխիթարեան ճոխ հայկաբանութեան
հանդէպ՝ Պոլսի գրագէտներն առած էին
արդէն այն վճիտ ու ոսկեդարեան ըսուած
ուղղութիւնը, որ յաճախ ձախողաբար կը բեկ-
բեկէր աստուածաբանական ու ամբոխային
վէճերու պատճառով և զոր 10-15 տարի

(*) Այս Պուէտ անունը, որուն ոգիով չափ նախան-
ձախնդիր էր ինք, մանաւանդ ծերութեան ատեն, ընծայած
է իրեն Ցակոբիկ աղա Մանուէլեան ճեմարանի բացումին
առիթով արտասանած ոտանաւորին պատեհութեամբ՝ հը-
րապարակով ըսելով «Շատեր արդէն կը կոչուին վարժա-
պետ անունով և դուն՝ որովհետեւ լաւ ոտանաւոր ալ
կը գրես՝ արժանի ես Պուէտ տիտղոսին, այսուհետեւ
Պուէտ պիտի մականուանենք քեզ»։

տէրը Վենետիկեան Մխիթարեաններուն հասա-ցին բարձրագոյն ատեանին քիչ մը ծառա-յեց ուղղափառութեամբ:

Պատրիարքարանի վարչութիւնն էր անմի-ջականն՝ համաձայն իր ամենապատիւ ատեանին Սուլթան Մահմուտ երջանկայիշատակ կայսեր օրով: Գործունէութեան երկու կէսի ներ-կայացուցիչները, որ պատուելի կը յորջոր-ջուէին և որոց հարկ էր մանաւանդ պատշա-ճաւորական քաղաքականութեան մը դաս՝ աղէկ սորված ըլլալ մեկնական, վիճական, աստ-ուածաբանական կարգ մը գիրքեր ալ, ու-նէին ազատ օթեւաններ մեծատուններու յար-կերուն տակ և բաւական հեղինակութիւն, մանաւանդ աստուածաբանական ու եկեղե-ցական խնդիրներու մէջ, որ Բիւզանդեան երանգներով առէպ կը փթթէին գաղափար-ներէ զուրկ յատակի մը վրայ:

Իբր հայկական և իտալական՝ համէմա-կան հին վարդապետներէն ու աշխարհական-ներէն զատ՝ անուն հանած էին, Նալեան սրբազանէն ու Գալաթիի Գէորգ պատուելիէն հետը՝ նոյն Գալաթէն Մելքիսեդեկ ու Սար-գիս Ցոլհանդեանան դպիրները (*), Տ. Մել-քոն, Տ. Մեսրոպ Արզրումցի, Ցոլհանեկա

(*) Որոնց առաջինն յունարէնէ թարգմանած է երկրորդը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ տեղագրական ձեռագիր երկեր ունի:

Եղեկեան, Վանանդեցի Տ. Յովհան ի Զմիւռ-նաւ, Գրիգոր Փէշտիմալճեան, Բարսեղ Վար-ժապետ, Ծիրլիքճեան-Պօղոս և ուրիշ գաւառա-ցի ու պօլսեցի գրագէտներ: Սալլանթեան, Ալամդարեան, Մեսրոպ Թաղիադեան, Սերո-բէ (Մխիթարեան), Յակոբ Շահան Ջրպետ՝ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ, (Այս վերջինն ալ Բարիզ, ուր կեցաւ 40 տարի՝ իբրև դաստիարակ հայերէնի Գոլէժ տը Ֆրանսի մէջ ու ետքը Ռուսիա անցնելով՝ հոն փակեց իր վերջին օրերը (*):

Հինաւուրց Վենետիկի մէջ ալ կը ծաղ-կէին՝ Ջամչեանէն ու Ինճիճեան Հ. Ղուկա-սէն ետքը՝ Աւետիքեան, Աւգերեան, Հ. Ար-սէն Բագրատունին ու երիտասարդ Հիւրմիւզ-եանները, որ յաճախ կերթեւեկէին Պոլիս ալ: Համբաւական ուղղութիւնն էր դասական աստ-ուածաբանական (մանաւանդ Զաքարիա Պատ-րիարքի անմերձաւորութիւններէն ետև՝ Յովհան-նէս ու Պօղոս Պատրիարքներուն գումարուած ժողովներուն առթիւ), աստուածաբանական աւան-դապաշտ երկիւղածութեամբ անքննօրէն ըն-դունուած, իսկ աստուածաբանականը՝ նոր-բախնդիր հայեցումներով ու դասական մի-ճարանութիւններով, յաճախ առիթ երկպա-ռակութեանց. որոցմէ կը թուի թէ քիչ օ-

(*) Տե՛ս Յ. Հիսարեանի Բանասէր հանդէսն 1851ին էջ 210–215.

պտուղ չէին քաղեր կարգ մը փառասէր եպիս-
կոպոսներ, անհամբոյր աբեղաներ և խանութ-
ճի վարժապետներ: Բանաստեղծութիւնն ալ,
ոչ այժմեան միտքով՝ այլ ինչպէս իրենք կը
սորվէին՝ լուրջ և կրօնական բանաստեղ-
ծութիւնն՝ ունէր նեղկակ տեղ մը այդ պատ-
ուելիական շրջանակին մէջ՝ որչափ հնար էր
ձեռնարհեստով, կամարակապ մթին չարշիով
զբաղող ու եղածէն գոհ ժողովուրդի մը մէջ.
բայց բոլորովին տաղաչափական էր՝ զուրկ
խանդէ ներշնչումէ, զոր արեւմտեան մտա-
նագրութեանց ու անկապ բարքերու հետ
շփումը գրեթէ ամէնէն յաջող ձեւերով ան-
ցուցած է, վերջին տարիներս, մեր աշխար-
հաբառ գրականութեան մէջ:

Բագրատունիի ու Ջախջախեանի քանի
մը առայժ երգերը դեռ չէին հրատարակուած,
և բանաստեղծական ինչ և է բարձր ու ազ-
նիւ ներշնչութեանց հետամուտ հայկաբան ո-
գիները՝ Շնորհալիի ազնուական քերթուած-
ներէն զատ տիպար մը չունէին իրենց կոյս
հայկաբանութեան դիմաց: Մինչ եւրոպական
բանաստեղծութիւնը թունդ կը հանէր իր ա-
մէնէն հոգիացեալ ձեւերովը Քրիստոնեայ աշ-
խարհին տեսլական զգացումները՝ հոս Պո-
լիս, հազիւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան մը իր ան-
խառն տաղանդովը ու Եզեկեան ասիական և
իտալական միջակ պերճութեամբը կը թե-

քէին, նոյն Շնորհալիի նախակայծերուն մղու-
մովը՝ վառ տաղեր, ուր կը ցոլան լեզուի և
ձեւի քան հանճարի խրոխտ նշոյլներ։

Երկիրին արհեստներն ու վաճառական և
տեղանաւորական գործառնութիւններն հի-
մակուան չափ բարգաւաճ չէին, այլ տեղացի
հայերուն ձեռքն էին սակայն, որ խնայող
համերաշխութեամբ և հլու գործակատարու-
թեան մը հետեւանք դիւրին արագութեամբ
մը կը կատարէին զանոնք, առանց ունենալու
արդի քաղաքակիրթ դիւրութիւնները, հե-
ռագիրը, շոգենաւն ու շոգեկառքը։ Կրօնք
ոյժով էին, ճոխութիւն շատ, աղքատութիւն
ցանցառ (*) ու դարմանուած միշտ առատեղ
բարեպաշտիկ զգացումներով։ Ընտանեկան
կենցաղը դրուած հաստատ հիմերու վրայ,
զուտ՝ առատ ու անսեթեւեթ, սէր՝ օրէնքի
հաւասար զօրացած, անգիր կանոնապահու-
թիւն, մոլութիւն ձաղկեալ խստիւ և գրեթէ
միշտ միութիւն կարեւոր բաներու մէջ։

Բայց դառնա՛նք մեր մանուկին։

Կայտառ ի ծնէ՝ կերեւի նաև որ ի սկզբ-
բան անջնջուած ըլլայ կրաւորապէս սպարտա-
կան կեանք մը խստամբեր. այս պարագան և
Սկիւտարի լեռնային բաց կլիման են ան-

(*) Եւրոպական շռայլ ճաշակին չգոյութեան ալ պատ-
ճառով։

չուշտ՝ որ նպաստեցին իր չարքաշ երկարակեցութեան։

Իր հայրը, արհեստին մանրահմուտ մը, տղայ հասակին յատուկ խնամով ընտելացուց զինքն իրերու ուշո՛վ ուսումնասիրութեան։ Միսաքեան փղձկելով կը խօսէր ապա նաեւ իր մօր վրայ, որուն մասնաւոր գորովին առարկայ եղած էր ու կանուխէն ժառանգած անոր կրօնական երկիւղածութիւնը, որ տիրական նկարագիրն է հին Հայերուն։

Թաղային վարպետ-տունէ ետեւ՝ 8-10 տարեկան հասակին կաշակերտի կարդացող քահանայի մը և կառնէ ամէնէն ամուլ մէթոտով՝ ուսում ըսուածին ճաշակը։ Բնութեամբ անհանդարտ՝ այդ եռուն տարիքին մէջ կանցնի փոփոխական շատ վիճակներէ՝ յաճախ նաեւ գործող տղայական չարաճճիութեանց, զոր մայրենի գորովը իբրեւ միշտ անպատիժ կը թողուր։ Միսաքեան մանուկն իր տունին՝ ինչպէս իր Թաղին ալ՝ քիչ մը երես եղածներէն էր։

Յաճախ Թեւէն բռնած կառաջնորդէին զինքն Թաղին եռադարեան եկեղեցին և շապիկ կը հագցունէին։ Հոն՝ նոր տպաւորութիւններ պատկառանք ներանձնական ու հաւատք ներշնչական կիջնէին համբուրել՝ կրօնական հին ձեւացութեանց տակ՝ մանուկին ոստոստուն հոգին։

Նաեւ պատուական առասպելներ ու վրէ-
կական զրոյցներ, որ՝ մնացորդ դիցաբանա-
կան աւանդութեանց՝ կը վխտային այն ատեն
իր բնակած յունախառն թաղին մէջ՝ կը սպր-
դէին հետաքրքիր մանուկին լսարանէն՝ ձգե-
լու համար իր զուարթ միտքին խորը զուար-
ճալի և ծիծաղելի տեսիլներու որդն ու դի-
ցաբանական մարմաջի մը բունը, որոնց հա-
տուն արդիւնքը շատ շռայլութեամբ ցանած
է ապա իր երկերուն մէջ։

Անկէ՛ է նաև իր հայերէնասիրութեան
զուգակիր իր հելլենասիրութիւնը, որ միշտ
նշան է թռչուն և զուարթ տաղանդի։

Մանկական այս երազալից հանդերձան-
քով՝ երկոտասնամեայ կը մտնէ թաղին մեծ
դպրոցը։

Այդ թաղը (Սկիւտար՝ Ենի Մահալլէ)
16րդ դարին կէսերը Մուշէն գաղթական՝
ունէր այն ատեն զարգացեալ վիճակ մը.
դպրոցն ու Երուսաղէմական հին հոգետունն՝
իբրեւ կեդրոն բազմահայ վաղեմի թաղի մը՝
կը խնկուէին Պոլսոյ միւս դպրատուններէն
բարձր իմացական ոլորտի մը մէջ։ Գաղթա-
կանին կառուցած եկեղեցին, որ երկար ատեն
զերծ մնացած էր հրդեհներէն, միջավա՛յրն
էր (centre) հայաշատ ու բարեկեաց մարդա-
բնակութեան մը, որուն ետքերն եկած յարած
էին Յոյներն ալ։ Սրբագործուած Ս. Կարա-

պետի մանկեղէն անունով՝ Պոլիսի խստակրօն բարեպաշտներուն հետ իրեն կը ձգէր նաեւ տարուէ տարի Վարդավառի տօնին՝ գաւառացի մանաւանդ Մուշեցի աստուածապարարկներու հազարեակ մը, որ Մուշի Ս. Կարապետի վանքին կարօտն անկէ կառնէին՝ բերելով իրենց աւիւնին հետ՝ աշխարհական չէն-չող ցնծութիւն մը՝ ասիական նախշուն գոյներով և խորոտ ձայներով ժապաւինուած։

Այդ հոծ և ցնծուն շրջանակէն դուրս՝ Սկիւտարի միւս տեղերը, ուր հիմայ յաճախած են Պոլիսի ամէն կողմերէն եկամուտ տուներու բազմութիւն, կը գրաւէին ընդարձակ պարտէզներ ու այգիներ, որոց մէջ հինաւուրց սօսիներու նման կամբառնային՝ հոս հոն լայնանիստ ու անզարդ տեսակ մը ապարանքներ՝ թաղանկա լռուած, օթարան Փոքր Ասիայի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող մեծատունններու և ճարտարապետ սեղանաւոր արհեստապետ ամիրաներու։ Ասոնց ազնուապետական ազդեցութեան և սիրուն ներքեւ կապրէին նոյնպէս ցրիւ կարգ մը բնիկներ ալ, պարզ ու գեղջաբարոյ մարդիկ, տիրացու, պարտիզպան, միջնորդ, եազմաճի, գրագիր եւն. որոնց ալ թաղն ու ժամն էր, Թուլի, Սէլամսըզի Ս. Խաչը։ Սակայն բոլորին ալ հեղինակաւոր կեդրոնն էր դարձեալ Միսաքեանի նորանուն հին թաղն՝ իր աղամող

փողոցներով, պզտիկ ու մեծ չարաճճիներով, վարդապետներով, վարժապետներով և միջինդարեան եկեղեցիովը։

Եկեղեցատունին արեւելեան կողմը կար Երուսաղեմի հին Հոգետունն՝ հանդերձ իր մատուռով, որուն հիւսիսէն սահմանն էր 70-80000 *կանգուն տարածութեամբ վանքին այգին։ Այս Հոգետունը, որ* 1838*ին Սերվերեանի ու Պալեանի նպաստներովը վերածուեցաւ Ճեմարանի, սկիզբ ունենալով Բաղէշի Ամրտոլու վանքէն եկող վարդապետներէն ու վարժապետներէն, կար արդէն Ուլնեցի Կարապետ Կաթողիկոսի ատենը* (1)*, ուր կը թուի նաև թէ իմաստասիրութեան նախկին կայծը ձգած ըլլայ, կոլոտ Յովհաննէս Վարդապետի հետ, անցեալ դարուն սկիզբներն հռչակուած Խարբերդցի Աբրահամեան Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետը* (2)*։*

---

(1) Տես Երեւակ 1 Դեկտ. 1859.

(2) Այս բազմահմուտ անձնաւորութիւնը՝ ըստ Հաննէ վարդապետի (Պատմութիւն Երուսաղէմի Բ. Տպ. էջ 175) Թարգմանած է 10 հատոր Գիրք կենդանեաց եւ օրինակաց. 1. Հատոր Աստուածաբանութիւն Սկըոտսի. 1. Հատոր Խորհուրդք Եկեղեցւոյ. 1. Հատոր Լուսաւորութիւն. 2. Հատոր Անտառ այլաբանութեան. 2. Հատոր Պատմութիւն Ս. Բաղափին. 2. Հատոր Խաբէութիւն աշխարհի. 1. Հատոր Ջերմեռանդ կեանք. 1 Հատոր Կիւրակէի Քարոզք նաև Կովրինի փիլիսոփայական գործերուն մեծ մասը, զոր ամբողջապէս

1730-35ին Գրիգոր Շղթայակիր ու Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքները՝ նորոգեցին այդ Հոգետունն ալ եկեղեցիին հետ՝ ձեռնտուութեամբ Երեւանենց Ակընցի Սեղբեստրոս սեղանաւորին։ Հոն կիջեւանէին նուիրակները, Երուսաղէմի վարդապետներն ու Պոլսերնակ պապաները, հո՛ն նաեւ ի դիպահոջ կը դնէին յանցապարտ կղերներն ու իրերահալած թեկնածուները։ Կա՛ր հոն ճոխագոյն մատենադարան, կայի՛ն ժամանակակից ձեռագիրներ, վանքերէ փախստական մագաղաթներ. հոն նաեւ մեկուսացած էր անցեալ 19րդ դարէն Նալեան Յակոբ լեզուագէտ Պատրիարքը. եւ գրած էր իր Մեկնութիւն Նարեկի ու Քարոզգիրք անունով ճանչցուած ստուար ձեռագիր աստուածաբանութիւնը։ Պոլսոյ Հայոց պզտիկ Սորպոնը, ուր մեր հին աստուածաբաններն ու փիլիսոփոս քերականները կաշխատէին ներանձնօրէն, սփռելով չրջաբնակներուն վըրայ ուսումնատիրական շողեր։ Հոն՝ հետզհետէ քաշուած ու իրենց վերջին օրերն համբած են Գրիգոր Յովհաննէս ու Աբրահամ պատրիարքները Պոլիսի։ Նոյն թաղին մէջ դարձեալ, որ ապա անունդ պիտի տար Պետրոս Դուրեանի քանդ-մարմնին ու չանդ-հոգիին, հաստատած էր իր բնակութիւնը Պրուսացի Տէրոյենց

Թարգմանեց ապա Հ. Վրդանէս Վրդ. Ասկերեան, եւն. եւն. Խարբերդ հին ատեն ալ բեղմնաւոր կը Թուի։

Տէր Կարապետեան Յովհաննէս (Զամուրճեան) մատենագիր պատուելին, մեծ բանգէտը, որ նախ Պրուսայի մէջ Մկրտիչ անուն սարկաւագի մը (1) *ձեռքին տակ և ապա Արմաշի Նորակառոյց վանքին մէջ աւարտելէ ետև իր նախնական կրթութիւնը՝ Վանահայր Դարագոչ արքեպիսկոպոսէն վարդապետական կարգը զլացուելով իրեն (իր զայրացկոտ և մուռտ բնաւորութեան համար) յետ այսր անդր երթևեկութեանց՝ վերջապէս եկած հաստատուած էր Պոլսի մէջ՝ անշուք տարազով, այլ բաւական շքեղ իմացականով։*

Այս Տէրոյենց՝ նախ Բ. Դուռը թարգմանի պաշտօնով, ապա մեծատուններուն դասախօսութեամբ, իմաստասիրական գիրքեր թարգմանութեամբ(2)*, խորհրդականութեամբ, ուսումնասպետութեամբ, հեղինակութեամբ, հրապարակագրութեամբ և որպէս վարիչ* (Leader) *աւանդական ըսուած կուսակցութեան, հռչակ հանեց ու հետզհետէ աճեցաւ ու նուազեցաւ* 1830*էն* 1880*՝ իբրև բազմալեզու ու բազմահմուտ՝ այդ միջոցին Թուր-*

---

(1) Տե՛ս Երևակ 1 Դեկտ. 1859։

(2) Հարիւր յիսուն հատոր հեղինակութիւն և թարգմանութիւն ընդ ձեռագիր և ընդ տպեալ, մենք տեսած ու հաշուած ենք։ Իցի՛ւ Տէրոյենց չըլլար այնքան արագագիր և ջանացած ըլլար իր բազմազան հմտութեանց հետ՝ ստանալ վայելչագոյն ոճ մը և դատողութիւն անխտրական։

քահայոց մէջ գրեթէ միակ տոկուն ներկայացուցիչն ըլլալով կրօնական փիլիսոփայութեան մը։

Կըսուի թէ այս պատմական անձը, որուն անունը կուսակցական վէճերու և կղերամիտ նախանձայուզութեան մը պատճառով ետքի տարիները բաւական քաշքշուեցաւ, հազիւ 22 տարեկան՝ ունէր առատ պաշար ծանօթութեանց և քաջ լեզուագէտ էր՝ առանց դուրս ելած ըլլալու Բիւթանական շրջանակէն։ Իր ներկայութենէն ծերունին Փէշտիմալճեան անգամ կակնածէր։ Եթէ ոչ հանճար մը՝ գէթ աննկուն աշխատութեան, լայն և սուր միտքի ու ստոյիկեան համբերութեան տիպար մը, որուն կենսագրութենէն օգտուելու պարտք և իրաւունք ալ ունի ապագային [illegible]եանը (1)։

Այս սուղ արտուղի ակնարկներէն կը հասկըցուի՝ որ Միսաքեան պատանին աչքը կը բանար յուռթի և վառ կեդրոնի մը մէջ․ այդ իմացական ոլորտը բաւական բարձր էր միւս թաղերու տափակութենէն և յարմար ապագային մարդուն միտումներուն․ պատկառելի

---

(1) Մենք գրեցինք ընդարձակօրէն այդպիսի կենսագրութիւն մը, զոր ապա պարագաներու բերմամբ վերածեցինք Թուրքահայոց վերջին հարիւրամեայ պատմութեան մը։ Այդ գործը դժբաղդաբար նկատուածէն տարբեր վիճակի մը դատապարտուեցաւ։

դէմքեր, հանուրին յարգանքն յանկուցող վեղարաւորներ, գրագրաղ աչքեր ու հաստաբակաց բանէն վերագոյն իմաստներու. աղբիւր չրթունք՝ դարձուցած էին զուարթամիտ պատանեկին ուշն աւելի լուրջ և բեղմնաւոր զբաղումներու։ Խելամուտ էր՝ որ անցոյց իմաստութիւն մը կա՛յ այդ զգօն մարդոց մէջ. հարկ էր հետամուտ ըլլալ անոր, ունկնդրել, կարդալ, օրինակել և ուսումնասիրել։

Այս չարունակութեամբ՝ ընդ հուպ յառաջագոյն աշակերտը կըլլայ դպրոցին և Հոգետունին։ Հայկաբանութեան (որ առենին բանասիրականն էր) ու քերթողական սէր մը կանո՛ւխ կիյնայ իր հոգիին մէջ։

Չամչեան ու Աւետիքեան քերականութեանց հետ կը սկսի ուսումնասիրել խանդաղատանքով՝ Ընդհանրականն ու ցաղերը: Ջերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափան կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին, և Հոգետունի մեկուսիներէն ու Վենետիկի Ղալաթական դրատունէն կառնէ բանասիրական այն հունտ-գաղափարները, որ ընդհանրապէս չեն գրուիր գիրքերու մէջ և կը հաղորդուին աւանդաբար բերնէ բերան գրագիտական կանաֆուրեամբ մը։ Իր արթնութիւնն և կարգէ դուրս ուսումնասիրութիւնը զինքը գաղտնեկից կընեն իր մեծերուն, որ օր օրի առաջ կը քշեն զինքը։ Ինք

ունեցած չէ սեպհական վարժապետ և չաստ
ալ ականջ կախած չէ հեղինակութեան, այլ
ինքնօգնութեամբ և քննական ոգիովը չուտ
ստացած է քաջընտիր գրողի հեղինակութիւն։

Միայն Տէրոյենցի առաջնորդելովը՝ կըրցած
է ըմբռնել իր բարձրագոյն ձեւին մէջ ժա-
մանակին հայկաբան ոգին, որ զուտ գրա-
բառեան էր՝ զարգացած մէկ կողմէն Վենե-
տիկի նկարէն թարգմանութիւններով ու միւս
կողմէ Պոլիսի դասական վարժապետներու
գործերով։

Սկիւտարի բանաստեղծական դիրքը, ցըն-
ծակենցաղ յունաց դրացնութիւնը, Շնորհա-
լիի և միւս տոհմային քերթողներու ներշըն-
չումները՝ սկսած էին ձգել մաքուր կայծեր
իր սիրտին մէջ, որ կը կրէր մինչեւ խոր ծե-
րութիւնն հուր մը բանաստեղծական։ Կըսէր
նաեւ՝ թէ Կարնեցի Շէքէրճեան Գրիգոր ա-
նուն վարժապետէ մը առած էր բուական
հայերէն դաս. պատկառանքով կանուանէր
այդ մարդը։ Իր պատանեկան ուսումնակից-
ներուն մէջ կը յիշուին Գարտիզպանեան Խա-
չատուր և Յարութիւն եղբայրները, Թադէոս
Հինքեարպէյէնտեան, Զորայեան Թէոդորոս,
որոնց առաջինը քաջ թուադէտ մը եղաւ
Բարիզի մէջ և առաջնորդ Պալեան եղբարց։

Միջոց մը սրտնելով իր թաղի խստաբա-
րոյ փիլիսոփաներուն դէմ և յոյսով լաւա-

գոյնին՝ կը սկսի յաճախել Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապետին քով՝ ընկերութեամբ Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեանի (ապա Տէր Ցովհաննէս)։ Հոն ալ հռչակաւոր վարժապետին միօրինակ դասերուն համբերութեամբ կը հետեւէին երկու բանասէրները՝ ստանալու համար դաստիարակութեան իրաւունքը։

Խեղճ երիտասարդները տարուան մը մէջ հազիւ տամնեւութը գրաբառ էջեր դարձուցած էին Ագոնց ճարտասանութենէն, այնքա՛ն ժլատ էին այդ կաղապարուած պատուելիները։ Բայց Միսաքեան, իր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր Հայ մատենամոլը ([1]), բանասիրաբար կը լափէր առանձնակի ժամանակին ծանուցեալ մատենագիրները, և Ոսկեբերանի, Եզնիկի, Աստուածաշունչի հետ կը կարդար անդադար Ռոլէնի հատորները՝ գրաբառի այն պալատ յիշատակարանները, Զամչեանը, Դեպուրոսը, ձեռագիր ու տպեալ հատընտիր քերթուածներ եւն։

Այնպիսի ատեն մը, ուր ամէն տաղաչափ բանաստեղծ կըսուէր, և քանի մը լայնատարած բառեր, ածականներու կաղամբի ճոխութիւն, համեմուած աստուածաբանական պիտակ ձեւերով՝ բաւական էին բանաստեղծա-

---

([1]) Անութին Ներքեւ, գրպաններուն մէջ, մինչեւ իսկ Թեւերուն մէջ՝ գիրքեր տետրակներ, այսպէս յաճախ կերեւէր ինք դուրսը, կըսեն ժամանակակիցները։

կամ դըրոշմը տալու կարգ մը անլի գրուածները, զարմանալի էր երիտասարդ քերթողին՝ առանց գիտնալու եւրոպական լեզու մը՝ տալն իր սկզբնական տաղերուն այն դիւրադարձ ոլորքն և իմաստներու ուժգին խառնութիւնն և ընտրութիւնն՝ որ այսօր ալ կըրնան ազդել նոր միտքերու վրայ։ Եթէ համեմատենք իր երիտասարդական ոտանաւորներն ուրիշ ժամանակակիցներու գրուածներուն հետ՝ պիտի տեսնենք որ՝ Եղեկեանէն զատ՝ անոնք ամէնէն աւելի յղկուած քերթուածներն են, ուր՝ գրաբառի պէս օրինական լեզուի մը ներած չափով՝ համ, հոտ, իմաստ, քիչ շատ աւիւն ալ կան։ Հոն քննաբանն յայտնապէս կը տեսնէ՝ որ ինք իւր ընկերներուն ամէնէն յառաջամիտը գտնուած է օգտուելու համար Ե. Թոմաճանի Հոմերէն, Ռոլէնի մէջ՝ Հելլէն ու Լատին քերթողներու ծաղկահիւս թարգմանութիւններէն ու Հ. Արսէնի երիտասարդական երկերէն։

Մեզի ծանօթ իր առաջին տաղն է Այբահաւաք ոտանաւոր մը, որը գրած է ի պատասխանի Վանանդեցիի որդիին (1) Անայք

(1) Գրիգոր Վանանդեցի բսուած՝ Զմիւռնացի, որ քաջ գրաբառագէտ ու հելլենագէտ է եղեր, ու ատեն մը իր հօր, Տ. Յովհան Վանանդեցիի, փոխան Զմիւռնայի մէջ վարժապետելէն ետքն՝ անցեր է Պոլիս Սկիւտար Փիչմիշեանց Թախանձանքով և հոն Սէլամսըզի դպրոցը բա-

տտանաւորին և արժանացած որոշեալ մրցանակին. վաթսուն մեծավերջ տողերու մէջ՝ քերթողն յաջողած է բոլորովին այլ ձայնաւոր ունեցող բառերով տուեալ նիւթի մը վրայ հիւսել քերթուած մը։

Ահաւասիկ քանի տող այդ այբայբեներեն.

—Աստ՛ղ Հազար կարգար անձայն ցայտ փա-
րազարդ զայն կայան,
—Կայր կաւաղակ ճաղցրաթարթառ զաղղակ
թառանայր թարձրաճանձ,
—Ցանցառաղտա՛ռ ալաբազայ փարփամ փայլ
ձայն աղդարար,
—Վա՜շ ճաղձանամ առապ նազաճայլ ճաղցրա-
կարկաշ բախանալ,
—Ահ արքնակայն(1) Ծարպարաթան խաչաթաղ-
խառ(2) պարզաղական,
—Թաղաճամարտ արդ թարձրական թարձրա-
թարթառ արդ պանծան։

Եւ տասնք ժամանակին ձայնաւոր ոգիին չախորժած քաներէն չէին. տաղերով նաեւ համբաւնե՛ր ալ կը շինուէին։

1830-36ի միջոցներուն է նաև որ մօրկանն հետ կուղեւորի Երուսաղէմ՝ 40 օրուան ա-

ւական տուեն դատախօսելէ ետք՝ նորէն դարձեր է Զմիւռնիա խեղճ վիճակի մէջ, ու քահանայ ձեռնադրեր են զինքն և գունաւոր փիլոնով պատուեր են։

(1) Գրիգոր (արթուն) Վանանդեցի։

(2) Խաչատուր Միսաքեան՝ երկուքն իրարու մրցակից ըսել կուզէ։

ուագատատուոր մրրկալից ճամբորդութենէ ետ-
քը՝ քանի մը շաբաթ ալ Հռոդոս մնալով։
Արշիպեղագոսի պատմական գանգրեկ կղզի-
ներուն և ատտիկեան իմաստասիրութեանց
յիշատակին՝ առաջին անգամ ըլլալով կը դրոշ-
մեն իրական տպաւորութիւններ իր տեսլասէր
ու հելլենասէր միտքին վրայ, զոր ինք կը
նկարագրէր ծերութեան ատեն։

Երկու ամիսի չափ ալ կը մնայ խաղաղու-
թեան Քաղաքը՝ մասնակցելով եկեղեցական
արարողութեանց, համբուրելով նուիրական
վայրերը, համբուրուելով անոնցմէ և աջին
ձախին դրոշմ առնելով կապոյտ վէտերը՝ կը
դառնայ Պոլիս։

Զգիտենք ի՛նչ պարագաներով՝ իր թաղին
քարոզիչ Աստուածատուր եպիսկոպոսին բա-
ւական ատեն սարկաւագութիւն կընէ Խ.
Պարտիզպանեանի հետ և ուրար անգամ կառ-
նէ։ Թերեւս երիտասարդական բարեպաշտ ե-
ռանդ մը մղէր զինքն աւելի՛ անդին՝ մինչև
վարդապետութիւն. բայց եպիսկոպոսին խիստ
բնաւորութիւնն և բարեկամներու յորդորը
կանհամոզեն զինքն, և խոյս կուտայ խորա-
նէն։ Այդ տարօրինակ եպիսկոպոսին (որ ապա
պատրիարք եղաւ) դժգոհութեանց դէմ ոխ
պահած էր Միսաքեան, այդ ոխը կառնուր
օր մը զուարճալի դիպուածով. Սրբազանը
քարոզ պիտի տար հետաքրքրական նիւթի մը

*վրայ — թէ ի՛նչ էր Ադամի ճաշակած պտու-
ղը։ Սովորութիւն ունէր համեմել քարոզը
չափազանցեալ շարժուածներով և ահարեկել
միամիտ ունկնդիրները գաւազանաձօճ բացա-
գանչութիւններով, որ շատ ալ կը խրտչէին
իրմէն(1)։ Լուսարարը խորամանկութեամբ նոյն
օրը վեր չառներ սուրբ խորանին կանթեղը,
եպիսկոպոսն ալ ճի՛շտ կանթեղին ներքեւը
կանգնած՝ կը սկսի բացագանչել ու պատաս-
խանել թէ ի՛նչ էր Ադամայ կերած պտուղը.
— Խնձո՞ր — ո՛չ — ընկո՞յզ — ո՛չ — նո՞ւռ
— ո՛չ — խաղո՞ղ — ո՛չ. հապա ի՞նչ էր և
յանկարծ շեշտակի վեր առնելով գաւազանը՝
կը զարնէ կանթեղին, որ նոյն հետայն կը
գառնայ և զգեստաւորեալ* **Ասվաստուր** *(2)
եպիսկոպոսն ալ ի բերան կօծուի ձէթով վե-
րէն վար։ Ադամականն պտուղին խնդիրն այս-
պէս, ըստ ումանց, դարձեալ անլոյծ կը մնայ,
բայց վրէժը Միսաքեանին՝ որ դասը կեցած
էր Պարտիզպանեանի հետ՝ կը լուծուի։ Ինք
իսկ գիրի առած է այս դիպուածը կոկիկ
մանրավէպի մը մէջ՝ շատ համեղ ոճով մը։*

*Քսան և հինգ տարեկան հասակին՝ արդէն
տիրած էր Հայերէնին ու առած Իտալականին*

---

(1) Այս եպիսկոպոսն առաջ Փիլիխանի է եղեր՝ անուանի յանդգնագործ մը, որ ապա սրբակրօն անձնաւորութիւն մը դարձեր է։

(2) Իր իսկ արտասանութեամբը։

տարրերը, որ այն ատեն կը բռնէր արդեան Ֆրանսերէնի տեղը։

Ոտանաւոր գրելուն համար քանաստեղծի համբաւը տուած էր իրեն աղատ մուտք հարուստ քանաստէրներու տուները, և իր համով կատակներն ալ՝ խօսելու համարձակութիւն մը, հակառակ ժամանակին ամիրայական խըստութեանց։ Մէկ կողմէն կը դասախօսէր, միւս կողմէն կը կարդար կը քերթէր, և սկսած էր քրթմնջել ժամանակին անձկամիտ հայկաբաններուն ամուլ մէթոտին վրայ, և հեղինակաւոր պատուելիներու ալ միտքով կաքացէր անձայն՝ օր մը աւելի աւելի աղդաձայնով նշաւակելու համար անոնց բարբարիկ ագիտութիւնները։ Իր ըսածին նայելով՝ ինք եղած է առաջին անգամ բողոքողն Ցոհան Կաթողիկոսի և նմաններուն ճապաղ և ճարճատուն ոճին դէմ, և յաջողած է՝ ազդեցիկ շրջանակներու մէջ՝ բերել միտքերն Աստուածաշունչի, Եզնիկի, Ոսկեբերանի պա՛րզ ու գխտնակա՛ն ոճին, որով գրած է ինք նոյն ատեններ տպագրուած Տէրոյենցի Ընթացք Հայերէն դպրութեան անունով քերականութեան կոկիկ ու կոռովի յառաջաբանը (1)։

---

(1) Այս քերականութիւնը, որ տպագրուած է Պոլիս 1838ին, հանած է իր ժամանակին մեծ անուն, որուն հիմնագիրին վրայ ձեւած է, կըսէր յօրինողը, Հ. Արսէն Բագրատունին՝ իր Ի պէտս զարգացելոցին առաջին մասը։

Կը գրէր արձակի դիւրութեամբ յանգա-
ւոր (և մի՛շտ յանգաւոր) ոտանաւորներ ու-
ղերձներ, որոնց գլխաւորն է Աղաւնի Ստե-
փանոս Պատրիարքին ձօնուած տաղերգը:

Պատմական գիրքերու մէջ իր ամենասի-
րելին եղած էր Պլուտարքոսի Զուգակշիռնե-
րը, զոր կը կարդար մանրադէտ հիացումով
գիշերային լռութեանց պահակերութեամբ`
անհաղորդ տնեցիներուն զբօսանքին: Դեմոս-
թենէսի, Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի պատ-
կերները` սկսած էին զուարթէն լուրջին ան-
ցունելու երիտասարդ գրողին միտքին ձուլ-
ուածը, և զմայլած զմրած կը թեւակոխէր
ազդողագոյն գաղափարներու ոլորտ մը. հո՛ն
իր ընտելական կիրքերն ամօթահար կը յան-
դիմանէին իր առջեւ, հոն միւս ա՛յլ մը կը
սկսէր անոր ներսը. ստամբակը յանխուռնը
տեղի կուտար համոզումով սարջացող մար-
դուն, և կը վերջոտնէր ուժգին երիտասար-
դութիւնն ու կը սկսէր բո՛ւն մարդը. իմաս-
տասէ՛ր մարդը: Վերջերն անդրադառնալով կը
կրկնէր յաճախ «Շա՛տ բան կը պարտիմ Պլու-
տարքոսի. ա՛ն կրթեց զիս. ունէի՛ ամենի
կիրքեր, ա՛ն զսպեց, անո՛վ մարդ եղայ»:
Դժուար ալ չէ մատենադէտի մը երեւակայել`
որ քերոնեացի ստոյիկեան բարոյախօսին ծանր
ու ջինջ պատկերներն ու խաթուն կշռութիւն-
ներն ի՛նչ գեղեցիկ հակազդեցութիւններ կը-

նէին եռանդուն երիտասարդին վրայ, որ դէ բանաստեղծ ու վիճակած ազատագոյն ոգին՝ չէր զերծ կարգ մը անհարթութիւններէ։

Իր բանաստեղծական ազատամտութիւնը՝ լծորդուած իր վառ սիրազգածութեանց՝ շատ տարբեր գնացք մը տուած էին իր բարոյական ու փիլիսոփայական կազմին, շա՛տ տարբեր ժամանակին վարժապետներէն ու գրողներէն, որ քանի մը դասական գիրքերու վերծանութենէն ետք՝ ա՛լ կարդալն իմաստասիրելն ու սիրելն ալ մէկդի թողլով՝ կը սկսէին կարդացունել երկիրպագել և տուն տեղ ըլլալ հանդուչն պահպանողականութեամբ։

Ինք ագահ հետաքրքրութեամբ և քիչ մը չափազանց բանաստեղծութեամբ՝ իր բովանդակ պարապոյ ժամերուն կը կարդար ու կը սիրտապատակէր. և սկսած էր յաճախել Սեդրոս խանի ներշնչող գրատունը, որ Ադրիական ափունքէն չաբթէ չաբաթ կը հասցունէր Պոլսոյ բանասէրներուն իր կարմրիկ ու խատուտիկ ապրանքները։ Հոն Հ. Արսէնի, Հ. Գէորգ Հիւրմիւզի ուշադրութեան և մտերմութեան արժանացած՝ կօգտուէր անոնց տեսակցութենէն. հետամուտ կըլլար ամէն նոր տպագրութեանց և միշտ առաջինն անոնք կարդացողներուն։ Միայն Հիւրմիւզի Ենէականին համար 10 անգամ Ղալաթիա իջած է Եէնի գիւղէն, և այն ատեն դեռ չի կար Շիր-

քէզի-Խայրիէն։ 1838ի վերջերն հանդիսաւո-
րապէս կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը, ու-
րինք հայկաբանութեան դասատու կըլլայ հոն։
Իր նախկին աշակերտները կըլլան Մասիսի
հին Տնօրէն-Խմբագրապետը, Տքթ. Թաթու-
նակ պէյ, Տքթ. Ստեփան փաշա Արսլանեան,
որ հին Թուրքահայերուն մէջ առաջինները կը
համարուին իբրեւ հմուտներ Ֆրանսերէնի։
Ճեմարանի ուսումնապետ դրուած էր այն ա-
տեն՝ Տէրոյենց պատուելին իբրեւ ամէնէն
հասուն ու լեզուագէտն իր ժամանակին։

Խ. Պարտիզպանեանի դեգ ու յամառ բնա-
ւորութիւնն և Միսաքեանի նետուող ոգին՝
լծորդուած իրարու տեսակ մը արուեստակցա-
կան ու քաղաքակցական համակրութեամբ ալ՝
պատճառ կըլլան հոն շատ անգամ քննադա-
տելու ուսումնապետին դիրքը, և կռուելու
անոր հետ ի դէպս և յանդէպս, մանաւանդ
երբ Մ. Քարէլի Իտալացի ճարտարապետին
եւրոպական ծրագիրին կընդդիմանան ուսում-
նապետն ու իր պաշտպանները։ Ժամանակա-
կիցներէն զգօն անձնաւորութիւն մը կը վե-
րագրէ մեծի պզտիկի այս կռիւը՝ Նախանձի և
Միսաքեանի ու Պարտիզպանեանի անհանդարտ
ոգիներուն, որ իրենց կողմ որսալով յառա-
ջադէմ աշակերտներէն մաս մը և գրգռելով
ճարտարապետական կուսակցութեան ծածկա-
բար ներհակ քանի մը դժգոհ մեծատուններ՝

սկիզբ մը տուին ժամանակին էսնաֆի ու ամիրայի ծանօթ կռիւներուն ։ Հաւատացէք չենք կրնար ընել ճիշդ դատաստան մը՝ թէ որ կողմն և ի՛նչ չափ իրաւունք ունէր այդ բողբոջեալ և ապա ծառացեալ հակառակութեանց մէջ, սա միայն կը զգանք յայտնօրէն որ շատ լաւ պիտի ըլլար մարել այդ հուրը......

Այդ պոռոտ կռիւներուն պատճառաւ՝ դեռ նոր փայլ առած Ճեմարանը կը խառնակի. աշակերտներն ու ծնողք կը վրդովին. կը հրաժարին երկու պաշտօնակից Սկիւտարցիները, և Պրուսացին Տէրոյենց ինք միայնակ առնելով բոլոր բարձրագոյն դասերը՝ կը շարունակէ բաւական ատեն ալ, մինչեւ որ բացումէն իբր 2 տարի ետքը կը փակուի ։

Այդ միջոցին է որ Մխաքեան կը սկսի առանձինն դասախօսութեանց մասնաւորներու տուները. ծանօթանալով սեղանաւոր Խորասանճեան Գէորգ աղայի՝ իր վրայ կառնէ անոր երկու զաւակներուն դաստիարակութեան գործն՝ իր իսկ թելադրութեամբն Եէնի Մահալլէ յատկապէս բռնուած տունի մը մէջ ։

Մինչեւ 1845 պատանեկան ու երիտասարդական ոստոստուն յեղուածներէ ետեւ՝ ա՛լ շինուած էր իր վրայ հոգեբանական կայուն նկարագիր մը, բաւական տարբեր ժամանակին ղուսպ և այլամերժ բարքերէն ու շատ

ալ մօտ արդի արձակ-համարձակ բնաւորու-
թեանց, որուն վրայ պիտի հիւսուէր մեծ
քննաբանին եւրոպական ինքնութիւնը։ Իր
այդ յառաջամիտ ու արձակ վարքը սարսու-
ցիչ էր կարգ մը օրինական մարդոց. մեր հին
հայերը թեթեւամիտի տեղ դրած էին զինքը,
վասն զի Միսաքեան սպրինկ ալ կը հագուէր,
ողո՛րկ, քիչ մըն ալ փետտեւեալ։ Այն ա-
տեն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին փող-
կապ ու արդկեալ շապիկ, և ինք բացառիկ
հետեւող էր այդ ձեւերուն. զուարթամիտ ու
կծանող կատակաբան, որով միշտ դատափե-
տող անփետուրներու և ինք փետրաւոր դա-
ռափետեալ։

Լսած ենք իր հին աշակերտներէն յԱնգ-
ղիա՝ թէ Պէշիքթաշի դպրոցին մէջ գործնա-
կանապէս բացատրել ուզելով Այսօր Անճառի

«Ե— վարագոյր Հին օրինին»

«Վէրուստ ի վայր պատառէին»

տողերը՝ քաշելով կը պատռէ դասարանին
պատուհանի հինցած վարագոյրը. հիներն ան-
շուշտ զայրանալու էին այս ակնարկեալ ցե-
լումին վրայ, որ ի թշնամանս էր իրենց։

Կըսեն թէ նոյն միջոցներն ալ հայրը մեռ-
նելով՝ մահուն այս պաղ նախողջոյնը ուժգ-
նապէս սառեցուցած է իր կրակ սիրտը, մա-
նաւանդ երբ իր սիրական մայրը՝ հպատակե-
լով ժամանակին աւանդական սովորութեան՝

կրկին կամուսնանայ, որուն վրայ երիտա-սարդը կը գժգմի ու կը բաժնուի իր ծնող-յարկէն ։

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը կուտայ բոլորովին բանասիրութեան. այս պա-րագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան կազմածին վրայ և եղած է գլխաւոր պատ-ճառն իր մենասիրութեան ու դժնէաբարոյու-թեան ։

Այդ մենութեան մէջ՝ ա՛լ բոլորովին մա-տենամոլ մը կը դառնայ ։ Կըսկսի հաւաքել Աբգար Եւդոկիացիէն մինչև իր ժամանակը տպուած ամէն գիրքերն ու վայելչագիր ձե-ռագիրներ՝ հինգ հարիւր հատորի մօտ (1) ։ Մտերմանալով ոսկերիչ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանի հետ՝ կը համոզէ զայն թողուլ ար-հեստն և հետեւիլ տպագրիչութեան ։

Հայ հին Տիտոն (2) կը հաւանի իր բարե-կամին յորդորին, և քանի մը հարուստներու խրախուսանքովը կը հիմնէ նախ Սկիւտարի Ճեմարանին մէջ համանուն տպարանը, որ՝ Օրթագիւղի Արապեանէն ետև՝ քառորդ դա-րու մէջ հանեց մեծ համբաւ, իր կարկուտ յստակ գիրերովը և մաքրիկ տպագրութեամբը ։

Այսպէս՝ հետզհետէ դասախօսական բա-

(1) Այս մատենաւոր հաւաքածուն այրեցաւ 1872ի Եէնի-Մահալլէի մեծ հրդեհին ։

(2) Ֆիրմէն Տիտօ, Նշանաւոր տպագրիչ ի Փարիզ ։

նախրական ու արուեստական ազատ զբա-
ղումներ՝ կը չինեն իրեն մինչեւ 1848 փայ-
լուն անուն մը։ Եւ ա՛լ կըսկսի ինք ալ իր
կարգին ունենալ իր զմայլողներն ու հետե-
ւողները։

Միսաքեանի այն ատենուան հետեւողնե-
րուն մէջ՝ իր նուրբ դատողականին եւ ոյժով
հայերէնին բովանդակ կնիքն առած կը թուի
գլխաւորապէս պատանին Օտեան Գրիգոր, որ
մինչեւ նաքն որդիաբար կը յարգէր զինքը, եւ
հայրն Օտեան Պօղոս աղան՝ յատուկ թեւար-
կութեամբ ձեռնտու կըլլար իրեն։

Իր անունն՝ իբրեւ գրող ու քերթող՝ ա-
մէնէն նշանաւորն եղած էր ի Պոլիս. ինք իսկ
զգացած էր զայս՝ մինչ կը գրէր Տ. Ցոլհան-
նէս Հիւնքեարպէյէնտեանի ուղղած տաղն՝
սկսեալ

Զգլխիմ յառաջմէ յաջողութեամբքըս, Թա՛դէ . . . .

Եւ տեղի կուտար տակաւ հպարտութեան
մը, որ հետզհետէ աճեցաւ իր վրայ իր մար-
դախոյս ծերութեանը մէջ։ Պոլսոյ մէջ այն
ատեն ամէն տաղ Պուէտին րաբունական յըղ-
կումներուն կը կարօտէր, եւ ինք ժամանակին
միօրինակ նիւթերուն կըզգեցունէր հոգի ու
երփներանգութիւն։

Եթէ՝ այդ ընթացքով շարունակէր Պոլսոյ
մէջ իր ասպարէզն՝ անշուշտ ամէնէն բարձրը
պիտի ճախրէր ժամանակին գրագէտներուն

մէջ ու ամէնէն գործնական կերպով արդիւ-
նաւոր պիտի ըլլար հոս իր կարշնեղ գրիչը.
աշխարհաբառի ընթացքն աւելի՛ հարազատ
ծանր ու անխոտոր դրոշմ մը պիտի առնէր
և Վենետիկցիներուն իսկ նախանձը զայրոյթի
առնելու աստիճան ներհուն հայագէտներ պի-
տի կըրնար հասցունել. Թերեւս ամուսնանա-
լով ալ՝ աւելի երկչուղած ու խաղաղասէր
տրամ սկզբներու նուիրէր իր փաստաբանու-
թիւնները, բայց հայական նմանող գրակա-
նութիւնը չպիտի ունենար ո՛չ Քաղուրը, ո՛չ
Սոփիան (ձեռագիր), ո՛չ 1858-60ի բանաքըն-
նականները, թերեւս ո՛չ ալ այն քանի մը
պէսպիսաքանդ վէպերն ու մեսրոպեան տա-
ղերը, որ դեռ ձեռագիր կը մնան իր բուն
աշակերտներուն անհոգութեան պատճառով:

1848ին՝ Գեորգս Աղա Խորասանճեան կու-
զէ Փարիզ ղրկել իր երկու որդիները (Թով-
մաս և Միքայէլ). Միսաքեանի կառաջարկեն
ուղեկցիլ անոնց լիազօր հսկողի պաշտօնով:
Կը գրուի պայմանագրութիւնն և կըստո-
րագրուի Գեորգսեկ աղային կողմէն, հաստա-
տութեամբ Յակոբոս Պատրիարքին: Իրենց
հետ կը մեկնի նաեւ Կ. Ս. Իւթիւճեան,
որուն կը համակրէր Միսաքեան իբրեւ յաջո-
ղագոյնի և հայագէտի ձեմարանի աշակերտ-
ներուն մէջ:

Մեր երիտասարդ Գուէտին մասուոր վի-

ճակը սանձմանափակուած էր ցայս վայր՝ դրե-թէ միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանու-թեան և Պոլսական գաղափարներու ճառա-կումին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոլթէր կարդացողը մատո՛վ կը ցուցնէին իբրև ան-հաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համար-ուած էին Հիւրմիւզի Ենկալոնն ու Անա-խարսեայ ուղևորութիւնը, մինչ Լամարթինի, Շաթոպրիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իբր անգիւտ նորահրաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը առանձնաշնորհեալներու ։

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմա-կան ու դիցաբանական հիւթեղ պաշար՝ հան-դերձ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսա-կանովը և Պոլսոյ շուկացի հայերուն վարպետ և սուր գործնականովը ։ Քաջ ուսումնասիրած էր գրաբառ քանի մը հոյակապ գործեր, ար-թուն և արձակ հեռաքրքրութեամբն աղէ՛կ դիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրա-մախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն առնական՝ զերծ ագէտ նորութիւն-ներէ, վայելչամտութեամբն հանդերձ միշտ դիւրիմաց հասարակ ժողովուրդին. ինչպէս կերևի Սերվիչէն էֆ.ի Մանկատածութենէն, որուն աշխարհաբառն ինք սրբագրած է ։ Կարդացած էր 2-300 հատոր գիրք ու բաւա-

կանապէս ալ փարձառու եղած կեանքի ներհակներուն՝ դժնդակներուն և անակնկալներուն՝ ա՛լ ջերմապէս յարելու համար իմաստասիրութեան, գաղափարի մարդոց այն անկարօտ մտերիմին, որ իր 24 տարիի պանդխտութեան միակ սփոփին և ընտանեակը պիտի ըլլար Ֆրանսայի ոստանին մէջ։

Այսչափ ինչ կրնանք ստուգութեամբ գիրի առնել երիտասարդ Միսաքեանի կենցաղին առաջին երրորդին վրայ. երկրորդն (իբրեւ քառորդ մը դար) անցուցած է Փարիզ և վերջինը՝ ծերութիւնը՝ Պոլիս ի Սկիւտար։

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Միսաքեանի բաժանումը Պոլիսէն եւ ուղեւորու-թիւն դէպ ի Բարեկրան Արեւմուտքի. — Անձայիկ մարդն ի Փարիզ նման ժընեւի փիլիսոփային. — Ջինէն հոգե-գրելու դժուարութիւնը, իր Սոփիան, Կաղ սատանաներ ու Հայկանոյշէց ժողովը. — 1848ին Փարիզը, Միսաքեան հոն լրագիր մը հրատարակելու գաղափարով. — Հայր Արսէն Բագրատունիի նամակը. — Ճաշակներ Հ. Արսէնի եւ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի ոտանաւորական թարգմանու-թիւններէն. — Միսաքեանի նախանձոտներն ու չարա-խօսները. — Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարը. — Եպի-մենիդէս ի Վոսփոր և Գուրաց դատափարակութիւն. — Ութիւ-ճեան 1851ին կը դառնայ Պոլիս եւ կը հիմնէ Մա-սիսը. — Անոր սկզբնական յաջողութեանց պատճառները. — Անոր մէջ Միսաքեանի յօդուածները 1858-1861. — Քննադատական ակնարկ մը անոնց վրայ. — Ճաշակներ Դեմոկրիտեայ ժպիտներէն, Նշանք ժամանակիէն, Տքնու-թիւններէն և ոտանաւորներէն. — Գ. Աղաքոնին գրած իր ցուցադրական նամակը. — 1861ին Պոլիսի գործե-րը ու անձերը. — Լուսամիտները վերաբերումով Մի-սաքեանի, որ կը լռէ եւ կ'ըլլայ Բրէքարաթէօ լու-սանկարի. — Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի նամակը. — Անոր եւ Միսաքեանի ոխերը. — 1861էն 1875 Միսաքեան ծխայեղոկղ յնօնա. — Իր քերթողութիւններն եւ Փարիզ-ցիք առ ինքն. — Միսաքեան Պոլիս գալու վրայ:

Բ.

Երեսուն երեք տարեկան էր Միսաքեան 1848ին՝ երբ կը բաժնուէր իրեն ծնունդ և սնունդ տուող գեղեցիկ վայրերէն՝ վկայ իր գեղեցիկ օրերուն բանաստեղծական ստահա-կութեանց և յախուռն գործունէութեանց, այսպէս յանկարծ դուրս նետուելով արեւե-եան վառ այլ անձուկ հորիզոնէ մը և անձ-կացուցիչ գաղափարներու ցանցին մէջէն՝ ձե-ռնտուութեամբ հարուստ և բանասէր սեղա-նաւորի մը։ Ծիտակը բեղուն բաղդ մըն էր ա իրեն համար. արեւմուտքի Բարեկամն՝ անց-եալ դարէն ի վեր քանի մը հնգեակ Հայա-երու հայրը եղած էր ցայն վայր. Պոլիսէն ալ գրեթէ առաջին անգամն էր որ խումբ մը մայրաքաղաքացիներ ճամբայ կելնէին՝ խանճ-վկճիուբեակ, ակնավաճառութենէ տարբեր ուսումնասիրութեանց համար, և ալիսի յաջո-ղէին գերազանցապէս՝ իրենցմէ շատ եաքերն հասնողներէն ալ աւելի, վասն զի տեսակ մը իրերադէտ համերաշխութեամբ զերծ պիտի կըրնային մնալ այն կարգ մը արտաքի ու-սումնասիրութիւններէն՝ լուսաւոր ու արուես-տաւոր հանճարք բոցերէն, որ կը չէզոքա-ցունեն ամէն լուրջ բան՝ տալու համար պան-դուխտներուն և իրենց երկիրին՝ դիտուածին բոլորովին հակառակ փայլ ու փառք մը —

ախտաւորժ զեղծեկութիւն և ծաղրող գի-տասատութիւն մը։

Միասքեանի հետ էին Խորասանճեան եր-կու եղբայրները (մէկը բժիշկն ականաւոր) և Կ. Ս. Իւթիւճեան, որ վաճառականութիւն պիտի սորվէր Փարիզ, միւս կողմէն ալ՝ օգ-նելով Խորասանճեան հարազատներուն Հայե-րէնին։ Ունէին իրենց ուղեկից քանի մը Հայեր ալ, որոնք չգիտենք յիշել անունով և որոնք յիշուելու արժանի բաներ մըն ալ չեղան տպա։

Կը խոստովանինք հոս՝ որ բաւական դըժ-ուար է մեզի համար այսքան հեռուէն մանր նկարագրել Փարիզի պէս քաղաքի մը մէջ այս աճայիպ (1) մարդուն քսան և չորս տարի անցուցած փիլիսոփայական կեանքը։ Եւ շատ ալ աշխատեցանք որ վաւերական բաներ մը քաղենք ժամանակակից անձերէն ու գիրե-րէն, բայց գրեթէ ի զուր։

Միասքեան թուի քանի մը տարիէն շատ քաշուած կեանք մը անցուցած է հոն՝ գիր-քերու, հաւերու, լուսանկարչական և ուրիշ արուեստական գործիքներու մէջ, մինչեւ որ տարիներ ետքը Տ. Յովհաննէս Հիւնքեար-պէյէնտեան ալ հասնելով՝ մտերմական հայ

(1) Այսպէս կանուանէին զինքն այն ատենուան Ու-սումնական Խորհուրդին անդամները։

կենցաղ մը կըրցած են վարել հոն բաւական ատեն ։

Իր խնամարկած ազնուականներէն Տօքթ. Խորասանճեան էֆէնտի՝ նմանեցուց օր մը մեզի այդ Փարիզի կեանքը Պուէտոյն, բաւական ճիշդ համեմատութեամբ, ծընէվցի մեծ գլուխ փիլիսոփային կեանքին, որ արտակարգ գիծե- րու մէջ ապրած է արդարեւ մեր Պուէտէն զուգահեռաբար ։ Իր ներքին կենցաղին վրայ հո՛ն Փարիզի մէջ, սակայն. համրաբար ծան- րացած կը նկատենք թաքուն քող մը, զի ժամանակակիցներն ալ արդէն ծածկուած են մեծ մասամբ այն թանձր քողին՝ հողին՝ տակ, որուն յաւիտենական ծանրութեան ներքեւ կը գաղի ու կը հալի չա՛տ բան ։

Ահա այս պատճառով չպիտի կրնանք նշա- նակել ճշդիւ՝ թէ համաշխարհական այդ տա- ղանդին ո՛ր անկիւնէն կը հետեւէր հայ իմաս- տասէրն համաշխարհիկ մեծ միտքերուն եւ անցքերուն, իր ասիական միտքին ու վար- քին վրայ ի՛նչպիսի յեղումներ կուտային ա- նոնք, իր հին նախըմբռնումներէն որո՛նք եւ ի՛նչ նոր երեւոյթներու տեղի կուտային, իր ինքնութիւնն զգացումներու կողմէն ի՛նչ կչիռ կառնէր. վերջապէս հին մարդն ի՛նչպէս կը դառնար կըլլար նոր մարդ, եւրոպացի ։

Հոգեբանական այս ուսումնասիրութիւնն ալ՝ որ ամէնէն մանրագիտականն էր մեզի

համար, պզտիկ կրնայինք, դէթ անդրադար-ձնալ, ձեւել՝ եթէ մանրամասնաբար ու-սումնասիրած ըլլայինք Փարիզի մէջ արտադ-րած իր ամբողջ գործերը, ձեռագիր ու տըպ-եալ: Իր պատմած քանի մը մանր դէպքերը, յիսունի չափ ինքնագիր նամակներ, երկու հարիւրի մօտ բարեկամական թուղթեր ու 1858էն մինչեւ 1861ի Մասիսներու մէջ շարք մը բանաքննականներ կուտան մեզի գաղա-փար մը այդ քառասուն եւ հինգ տարուան գոր-ծունէութեան վրայ: Ասոնցմէ զատ՝ ձգած է երկու-երեք հազար էջի մօտ ձեռագիրներու կտրատ կտրատ չեղջեր, որոնք գրած է Փա-րիզի մէջ իր պարապոյ ժամանակները, եւ կե-րեւի թէ կը պատրաստէր իր անօրինութեամբն հրատարակելի հանդէսի մը համար:

Վէպեր, Թարգմանութիւններ, ճաշակներ, տաղեր ընտիր աշխարհաբառով մը, որոնցմէ Սոփիան ու Կաղ Սատանաներն եւ Հայկանու-չից ժողովը խմբագրուած են Եպիփանիդէսի կու. ոճովը: Այս ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ իր ստացուած 2000ի չափ գիրքերուն հետ կը գտնուի արդ՝ (մինչեւ 1901 Յունուարի 1 թուականը) Սկիւտար Ս. Խաչ վարժարանի կից քարուկիր Թանգարանը:

Իր ուսանող[illegible]ուղեկիցներուն հետ Փարիզ հասած միջոցին՝ Ֆրանսական այդ գաղափա-րակոծ ոստանը կը յուզուէր մեծ խնդիրնե-

քով. Լամընէ, Ռուայէ Քոլար, Վիքթոր-Քու-զէն, Օ. Քօնդ, Կիզոյ՝ հինէրէն, և Լամարթին ու Վիքթոր Հիւկոյ նորերէն՝ իրենց պատմական գիտնական ու բանաստեղծական երկերովն և արարքներովը կը փայլէին Լուի Ֆիլիփի կառավարութեան շուրջը:

Հայերուն համար մանաւանդ՝ շատ կոյս հրապոյրներ կընծայէր ակադեմական մեծ քաղաքը, որ դեռ չէր առած տեւտոնեան վերջին կապարէ դասը. զեղուն թաթաղուն պերճ և խորոխտ չքեղութեամբ և ազնուական համարձակութեամբ:

Մեր փիլիսոփայ ճանապարհորդը՝ կողջունէ իր ուղեկիցներովն, հանդարտ զուարթութեամբ, մեծ այդ մայրաքաղաքը ու կը դետեղէ իր ճանապարհի դոյքն ոչ այնքան նշանակելի փողոցի մը իններորդ յարկին մէկ խորշը, (կարծեմ Ռուայէ Քոլլարի բնակած թաղը):

Ո՛չ Ֆրանսացիներուն իմացական ու նիւթական անբաղդատելի վիճակը, ո՛չ ալ իր հանդիստ ու արգոյ դիրքը՝ չեն դադրեցուներ Միսաքեանն իր համազգիներուն վրայ մտածելէ, իր կարիքին հաւասար անո՛նց ալ օգնելէ և այս դիտումով իր Պոլսոյ ծանօթներուն հետ թղթակցելէ: Ջեռնեղելէ ետեւ իրեն յանձնուած երիտասարդները իրենց պատշաճ կրթարանը՝ կըսկսի մէկ կողմէն զօրացունել իր Ֆրանսերէնն և միւս կողմէն Փա-

ըրգի մէջ լրագիր մը հրատարակելու պատրաստութիւն տեսնել։

1849ի սկիզբները՝ այդպիսի լրագիրի մը հրատարակութեան համար թղթակցութեան կըսկըսի Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ի հետ, որ կը խոստանայ իր կողմէն 500 ղրուշ և ծանօթներէ ու բանաստեղծներէ 15000 ղրուշ հանգանակել»

Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ն՝ այս ձեռնարկին պէտք եղածին պէս չկրնալ նպաստելուն գլխաւոր պատճառ կը ցուցընէ՝ իր նամակներուն մէջ՝ ժամանակին Պոլսոյ եկեղեցականներուն և աշխարհականներուն մէջ տիրող հակառակութիւնը, գրական մարդոց վրայ դեռ իբրև պարզ վարժապետներու նայելու հին ունակութիւնն ամիրայական և հրաժարեալ Մատթէոս Պատրիարքին աններող ոգին, որ կուսակից առնելով իրեն Միջագիւղի ականական աղաները՝ կը յարձակէր իրենց վրայ։ Ասոր համար ետ կը մնայ լրագիր մը հրատարակելու այս առաջին խորհուրդը (որ թուի այն ատեն ալ գրիչ բռնողներուն միտքը գիշեր ցերեկ չատ մաշեցունող խորհուրդներէն էր)։ Եւ Միսաքեան՝ ուրիշ պատեհութեան մը յուսով՝ կըսկըսի իր բանաստիրական աշխատութեանց։

Որչափ որ ալ Ջերմեռանդն բանաստէր՝ չենք կարծեր որ երկրասարդն Միսաքեան

փոքր ի շատէ բռնուած չըլլայ Ֆրանսայի՝ աշ-
խարհաքաղաքին կայուն և գնայուն գեղեց-
կութեանց ու արուեստական հրապոյրներուն,
որ Պուլըվառ տէ-զ-Իթալիէնի պէս պողոտա-
ներէն մինչև չուրջանակի արուարձանները կը
տիրապետեն եւրոպական մեծվայելչութեամբ,
մանաւանդ այն ատենները որ դեռ իր կա-
տարեալ ոյժին և ուժգնութեանց մէջ կը խայ-
տար անհանդարտն ու գեղադէշ Ֆրանսա.
Թուի նաև առջի բերան բաւական ճոխ կեանք
մը անցուցած ըլլայ հոն և բաւական ճովար-
ձայութիւններ ըրած՝ եթէ ստոյգ են նոյն
ժամանակին իր նախանձորդներուն և անտխա-
կան սաներուն գրածներն իրեն վերաբերու-
մով: Այլ իբրև գրագէտ ու գեղագէտ՝ իր
տիրող կիրքն եղած է միշտ բանասիրութիւնն
և բանաստեղծութիւնը:

Նոյն՝ 1848ի՝ միջոցները Հ. Արսէն Բագ-
րատունին ալ հայերէնի թարգմանած ըլլալով
Իլիականի առաջին գլուխը՝ Միսաքեանի
փափագին համեմատ կը ղրկէ անոր օրինակ
մը ինքնագիր նամակով, որուն պատճէնն է.—

Արսէն վարդապետ Բագրատունի, Պարո-
նին Խաչկանդ Միսաքեան խնդալ: Ոչ կա-
րացեալ զլանալ զբանաւոր ըղձումն մտեր-
մութեանդ, կատարեմ աւասիկ՝ առաքելով
զսկիզբն Իլիականին Հոմերի, տողս քառա-
սուն և ինն, որչափ և ի հելլէն բնագրին են

պայծն վէպք և ոդջաւոր ի ակնատղ կարգաւոր թևակ քնն։ Փորձ եւեթ համառօտաբեցի այդ, և փորձ առաւելագոյն անձկաւոր լրաւ է։ (1)

Զի սրտաճենաւև այսպ աշխարհ աաղաղաչափութ-թեամբն ոչ յայժ բաղդում և խիստ են կապակ..., առաջի իսկ ընդարձակ և համառօտակ է կա-տարելագոյն տաղաչափեր. յորոյ և ի գլուխ մա-մանել կարի դժուարին է։ Որպէս գիտելի ինչ և է, բարեկամութեան չնորհեցաւ՝ բարւոյ իմիք ախորժելութեամբ։

Որպէս և ի բերան ի բերան զրուցաբան-

---

(1) *Բանասիրաց հետաքրքրութեան կընծայենք այս և Հիւրմիւզի յանգաւոր տողերէն հատուածները.*

ՀՈՄԵՐԻ ԻԼԻԱԿԱՆԻՆ

ԵՐԳ Ա.

—Ըզքէնն երգեա, դի՛ցուհի, զպէլիասածինն Աքիլլէսեայ
Զկորուսիչ, բիւրուց ցաւոցն աքայեցւոյն ադետաւորեր,
Որ զզիւցազանց ի դժոխս արի անձինս ենկեաց բազում
Եւ զէշ ընկեց ըզնոսա շանց և հաւուց առ հասարակ.
Եւ կատարեցան Արամազդայ խորհուրդ ի գլուխ զայր ելանէր
Յորմէհետէ միանգամ ի վէգ ելեալ երկփեղկեցան
Ատրիդէս արանց արքայ և Աքիլլէս աստուածազարմ.—
Իսկ արդ ո՞ ըզզոսա ի դից արկ ընդ միմեանս հեռի՛ւ ի մարտ.
Լետոյեայ ճետը Որմըզդեան, որ բարկացեալ ընդ Թագաւորն
Ախտ ի զօրն եւածոյց ծանր, և ժողովուրդք սատակէին,
Զի Ատրիդէս զՔրիւսէսն անարգեալ քուրմ արհամարհեաց։
Որ եկըն առ եհաս յերագաթեւ նաւս աքայեանց
Ի դըստերն փրկանաց անբաւ բերեալ զին փրկանաց։

Թրգմ. Հ. Ա. Կ. Բ.

ցաք, եռակի մարթ են լինել մթութիւնք և յընտիր քերթածս։ Ա. յանստվար ոճոյ ճարտարարուեստ իմաստից քերթողին. զի ոչ եթէ այնպէս դիւրիմաց իցէ Պինդարոս որպէս Որատիոս, կամ Վիրգիլիոս իբրև զՀոմերոս։ Բ. ի կարօտութենէ դիցաբանական, փիլիսոփայական և պատմական տեղեկութեանց։ Գ. յանհմտութենէ բարձրագոյն լեզուի ըստ քերական մասին։ Թարգմանիչ ոք երկրորդ մթութեանն գտանէ հնարս պարզութեան՝ համառօտ մեկնութեամբք. իսկ առաջնոյն և

ԻԼԻԱԿԱՆ ՀՈՄԵՐԻ

ԳԻՐՔ Ա.

Աստուածուհի՛, երգեա զՊելլեան Աքիլլեայ
Զաղէտաբերն Աքայեցւոց քէն դըժնեայ,
Որ զդիւցազանց քաջաց հոգիս յոգներամ,
Սանդարամետս ի խոր իջոյց տարաժամ.
Ըզդիակունըս նոցին կուր արկեալ շանց,
Կո՛ւր ըզնոսին արկեալ հաւուց գիշախանձ.
Եւ կատարէր Որմըզդականն վըճիռ,
Յորմէհետէ ծանրացաւումն ի զըրգիռ
Պառակտեցան իշխանն արեաց Ատրիդէս
Եւ դիւցազարմ ընդդէմ միմեանց Աքիլլէս։
Ո՞ ի դից հեռ էարկ և կռիւ ի նոսա . . .
Ի Լետովայ ծընեալ զաւակըն Դիայ,
Սա զախտըն ծանր առ ի բանակ անդր ընկէց,
Էարկ տապատ մեռելակոյտ ամբոխ մեծ,
Ի բարկութիւն բըրդեալ յիշխանն Ատրիդէս
Զի զքահանայն արհամարհեաց նա զՔրիսէս . . .

Թրգմ. Հ. Ե. Հ.

երրորդին՝ չգիտեմ որպէ՛ս, առանց տապալելոյ զոճ քերթողին, և զազգային քերթողական լեզուն անաղարտելոյ։ Եւ իցէ՞ ինչ օրէն առնել զայն առ ի դիւրահաս ամենեցուն լինելոյ․․․։

Իսկ երկոցուն դոցա ի մի վայր հասելոց՝ հարկաւ թանձրանայ և մթութիւնն․ Եւ իցէ՞ ինչ այդ թարգմանչի մեղ․․․

Զբնական պարզութիւնն Հոմերոսի, հանդերձ վայելուչ վսեմութեամբ, ինքնին ասանէ մտացի բանասէրն կենդանագրեալ ի հարազատ թարգմանութեան, այդ ըստ անպաճոյճ ոճոյ վաղեմի ժամանակին։ Իսկ ըստ նիւթոյն, օրինակ իմն, ոչ զնոյն բարձրախօսութիւն ունի միեւնոյն Վիրգիլիոս յԵնէականին կամ ի Մշակականսն և ի Հովուերգութիւնսն։

Ըստ այսոցիկ ընտրելի է դատումն քերթածոց և նոցին թարգմանութեանց։

Այսչափ ինչ ի յուշարար յիշատակ մտաւորիդ։

Ողջ լեր

Ի Բիւբիա, ՌՄՂԷ, Երոսից ամսոյ ԺԶ։

Հ. Ա. Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ]

Այս մեծ քերթողին ու ժամանակակից քանի մը անձնաւորութեանց Միսաքեանի հետ այս մտերմական կցորդութիւնները, ինչպէս նաև իր անկախ գիտակցութիւնն իր կոչումին, մէկ կողմէն ունեցունելով իր բնաւոր ինքնա-

սիրութիւնը՝ միւս կողմէն ալ կարգ մը պաշ-տօնակիցներու եւ պարագաներու նախանձ-ներ գրգռելով՝ պատճառ եղած են տակաւ Փարիզի մէջ իր կենցաղին ու իրեն ամենօրեայ հետ իր վարմունքին վրայ խել մը չարախօ-սութեանց եւ զրպարտութեանց, որով վեր-ջապէս Խորասանեանք կառնեն իր քովէն իրենց զաւկըները, ու ինք զրկուելով բաւա-կանաչափ թոշակէ մը՝ կըստիպուի իր ապ-րուստին համար պարապիլ գեղեցիկ ձեռնար-ուեստի մը, լուսանկարչութեան։ (1) Իր բա-

---

(1) Նշանաւոր անձերու լուսանկարներն հանած է քերթողական նրբութեամբ մը և շատին ներքև ոտանաւոր ձօնով։ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարին ներքև կը գտնենք հետեւեալ տաղը.

Վերջինն Հայոց թարգմանչաց,
Ո՛վ որ հայիսդ ի պատկերդ,
Է առաջի քո այսց:

—

Զոսկեղենին մեր դարուն
Զճնաղազեղ բարբառոյ
Սա 'նծայեաց մեզ նոր գարուն:

—

Քորք Գիերեանք յորրանն
Զդա ընկալան յորդեգիր,
Որպէս ինք իսկ վըկայէ

—

Եւ ի Հայոց մուսայից՝
Ո՛չ ոք քան զսա ձայն աղու
Քնարին արար դաշնակից

—

ընկամներէն Կրճիկեան Յակոբ էֆ. ալ կը յատկացունէ իրեն ամսական փոքրիկ նպաստ մը, որով կրնայ պարապոյ ժամեր տրամադրել գրականութեամբ ալ զբաղելու։

Բայց հրապարակի վրայ շատ բան չէ ցուցած յայնժամ. մինչև 1858՝ տարը տարուան մէջ՝ Եպիմենիդեսեն և Կուրաց դաստիարակութենէն զատ բան մը չէ հրատարակած Փարիզէն։ Նախ իր աշակերտներուն ձեռնհասութեան և ապա տեղական նոր և խուռն ուսումնասիրութեանց զբաղած՝ չէ կըրցած և չէ ալ ուզած, հիններուն սեպհական երկայնամտութեամբ մը, հրապարակ ելնել լաւ մը չհասունցած։

Իր միւս մտերիմ ուղեկիցն ալ՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ քիչ մը առեն Փարիզի մէջ վաճառական ուսումի զբաղելէն ետև, 1851ի

Նախնեաց զնդին վերջապահ
Կեայ նա դեռ եւս, այլ ընդմին
Դարանակալ լինի մահ:

—

Անմահ երկօքն է բերկես,
Այլ ի պահել ապագայց
Եւ զպսակերն իւր՝ ես Պըւես,

—

Միրող նորին եւ համբակ
Լուսանըկար դրոշմեցի
Ջնջեգանացիրդ ի հրեշակ:

1858 ի Լոնտոնխա

վերջերը կը դառնայ Պոլիս, և, առթուելով Տէրոյենցի և անոր խումբին դէմ տիրող հակակրութիւնէն, պաշտպանութեամբ Օտեաններուն և Խորասանճեան Պետրոս աղայի՝ կը յաջողի ձեռք առնել Տէրոյենցի անդրանիկ թերթը, որուն ծախքը Պատրիարքարանը կը հոգար, և անունը փոխելով Մասիսի՝ հրատարակել զայն նոր ոճով և պիրկ աշխարհաբառով։

Եւրոպայէն դարձող և Պոլիսի նոր դըպրոցներէն ու Ճեմարանէն նոր ի նորոյ հասնողներուն խումբը կազմելու վրայ էր բոլորովին նորիկ երիտասարդութիւն մը՝ Փրանսագէտ ու Փրանսախօս ալ, սնած Վոլդէրի, Մոլիէրի, Շադոպրիանի և այլնի գործերով, և այս գոյն նկարագիրով՝ բաւական տարբեր հին դպրոցէն ու մարդիկներէն, որոնք հետզհետէ սկըսած էին տեղի տալ իրենց Արապեան տպարանովը տիրացուական վէճերովը և ժողովներով և կարի չարշիական կազմակերպութիւններով։

Ասոնց համար առաջին բարեպատեհութիւն մըն էր Մասիսի նորաձև երեւումը. առաջին թերթը 1852 փետր. 2ին մեծ ճիգերով և եռանդով հրապարակ ելնելով՝ կը գտնէ, մանաւանդ Խասգիւղի և Սամաթիայի յառաջադիմականներէն ու Ճաննազարեան վարդապետի վէճերուն առիթով գժդմընած

Շահնազարեաններէն, յուսացուածէն աւելի յաջողութիւն։ Արդէն բազմահմուտ Տէրոյենցի աշխարհաբառը՝ թէպէտ բառերու ընտրութեան և հարազատ բացատրութեանց կողմէն ընտիր՝ այլ հինցած ու յոգնած էր իր զուտ հայերէն սահմանին մէջ, և անքուն գրագէտին բազմազբաղ արագագրութեան վրայ՝ ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու ճիգ մը՝ տուած էր անոր ռամկական կնիք մը. Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ փարիզեան ու երիտասարդական ճաշակովն յատուկ մասնագիտութիւն մը ըստացած էր թեքեալ և ածանցունող աշխարհաբառի, որուն քիչ նպաստած ըլլալու չեն Միսաքեանի խորհրդակցութիւններն ալ։ Ասոնց վրայ եթէ աւելցունենք 42էն ՝ի վեր Պոլիսի հայերուն մէջ բողբոջած կրթասիրական և ընթերցասիրական տուոյգ և անդորր զգացումները՝ կը գտնենք Մասիսի սկզբնական ու հիմնական յաջողութեան գաղտնիքը։ Այս յաջողութեան նախկին աւետիսն՝ իբրև մտերիմի՝ Իւթիւճեան Միսաքեանի կը հաղորդէ նամակով մը, յորդորելով ալ որ Պուէտն աշխատակցի իրեն։ Սակայն մեր պանդուխտը՝ մինչև 1858 թուականը՝ ընդարձակ գրութենէ մը զատ՝ բան մը չէ հրատարակած Մասիսի մէջ. միայն խորհրդատու եղած է անոր մտերմական նամակներով, որոնց մէջ իր հին ու նորով բարեխառնուած ոգիովը կը

տրամախոհէ նոր խմբագրին նոր ոգիին հետ։

Իր հատուն և չարունակեալ յօդուածները կը սկսին 1858ին և կը տեւեն մինչեւ 1861՝ փարիզեան Մեղւանով և Ֆրանսական նրբամը-տութեամբ երփնազարդուած։ Իր Տխրու-թիւնը, Վարդան փաշայի դէմ գրածները, Միրիքէլեան Կարապետ բողոքականին թա-ղումին առիթով Մեղուի մէջ գրած Գերեզ-մանը, Ս. Ոսկանեանի Արեւելք և Արեւմուտք թերթերուն վրայ քննաքննական երգիծանքն՝ իր հրատարակութեանց ամէնէն փայլուններն են, թէպէտեւ դժբաղդաբար մեծ մասով վի-ճաբանական ըլլալնուն համար չունին տեւա-կան յատակ մը, իբրեւ գիտնական կամ մա-տենագրական յիշատակներ։

Այդ քանի մը տարուան Մասիսները, սակայն, Պոլսոյ մէջ ձեռքէ ձեռք յափշտակ-ուած են, և ինք խմբագիրն՝ առեննին Պոլսոյ մէջ ամէնէն հմուտ երիտասարդ հրապարա-կագիրն՝ հիացումով յայտնած է միշտ իր շնորհակալութիւնները Միսաքեանին՝ բացար-ձակապէս վկայելով թէ այդ յօդուածներն ընթերցողաց «հիացումն խանդաղատանքի (enthousiasme) հասած» էր։ Այդ կրանիդ-բանասիրականներն ու վիճաբանականներն՝ ի-րաւամբ ըրած էին զինքն օրուան լուսագիր-քննադատը. առանց անձնկալութեան չահու՝ իրեն նպատակ ըրած ճշմարտութիւնը՝ կը

փայլակեցունէ զինք հոն իր տողերուն գըլ-
խին՝ փա՛ռք, լեզո՛ւ կարկա՛ռ հմտութիւն՝
մանաւանդ դիցաբանական, ճարտարխօսական-
կորով անծանօթ, սեղմ տրամաբանութիւն՝
համեմուած վարդ ու յաղթական ժպիտներով,
տրամաբանութեանց խիտ անակնկալներով։ Իր
կորուստը ի բանի՛ն և ի լեզուի՛ն է. չի կայ հոն
թեթեւութիւն, խամութիւն, գգուած առու-
թիւն, նիւթոյ և ոճի աններդաշնակութիւն
և անարի սուտակապատութիւն, այլ միշտ
նիւթին և դասին հո՛յզն է՝ զոր առնելով
սեղմ ու կշռուած հիւսքի մը մէջ, փոքր ինչ
դիցաբանական շռայլութեամբ ու հելլէն բար-
ձրայօնութեամբ, կը շարէ մարգարիտէ բառե-
րու հատիկներով. վիճաբանութեանց մէջ ալ
երբէ՛ք չխաղար բառերու և երկրորդական-
տկարութեանց հետ. տողին զգեստած առեն-
անգամ՝ կը փայփայէ անոր երեսները, հերիք
է որ սիրտէն վիրաւորուած չըլլայ ինք։ Կը
թուի հոգի կուտայ ճշմարտութեան համար.
կը մոռնայ դէմինը, կը մոռնայ պճնող և քը-
մահաճող Փարիզը, կը մոռնայ մերթ ինք-
զինքն անգամ, ու կ'ըսկսի փառաբանել
պարզ պերճութեամբ ա՛յնպիսի յաղթ գնաց-
քով մը՝ որ թաւալում մըն է քան հոսում,
և կը հասնի կանխակշռեալ երագութեամբ
բուն եզրը, նկատեալ չեզոք եզրակացութեան.
ա՛լ շահուա՛ծ են բոլոր ընթերցողները, ա՛լ
տողին ալ կը վերջնէ.—

—Այո՛, այդպէս է։

Այո՛, այդպիսիններո՛ւ ձեռքով նախ անցաւ ասխական հայ դպրութեան մէջ եւրոպական այն սեղմ և կարգադէտ ոյժը, որ ինքն ալ հետզհետէ աճելով և նուազելով՝ ինկա՛ւ թուլցա՛ւ և պիտակցա՛ւ վիպական ճապաղ գրուածներու և արուեստակեալ հոգերանութեանց մէջ՝ մինչեւ որ մեր օրերն հասաւ ընդարձակ այլ կա՛րի չահախնդիր մերթ կարի՛ փառասէր, կարի՛ մնափառ ու անմատենագէ՛տ զուտ լրագրականութեան մը։

Միսաքեանի այդ հսկա՛յ եւրոպական ոճին մէջ՝ կըրնանք ըսել՝ Մագոլէ՛յ մը կայ, որուն անգղիական լա՛յն լրջութեան տեղը բռնած է պողպատի համեստ զգօնութիւն մը հայ՝ բարեխառնուած ֆրանսական կրակ զուարթամտութեամբ։

Տա՛նք՝ գործիս չափին ներած պայմանով՝ այդ արձակներէն քանի մը ճաշակ, իբրեւ պատահական ընտրութեամբ։

—ԺՊԻՏՔ ԴԸՄՈԿՐԵՏԵԱՑ Գ. «Օրագիր մը դատարան մըն է, ուր դատաւորին բարեկամներն ու ատելիներն հաւասարապէս դատի մտնելու իրաւունք ունին։ Հոն դատաւորը, ո՛չ Ժամկոչեանին բարեկա՛մ է, ո՛չ Գ. Վարդապետին թշնամի, ո՛չ Միսաքեանի աշակերտ, ո՛չ Գօզոսի փեսայ և ո՛չ Պետրոսի աներ։ Անիկայ ամէն մարդէ անջատեալ մարդ

մը, և պաշտօնեայ է զանչացու ճշմարտու-
թեան, որ իրեն յանդիման եղողներուն ամէ-
նուն ալ միապէս կը նայի. այսինքն՝ մէկուն
ալ երեսը չտեսներ, և ամէնուն ալ ձայնին
միայն ականջ դնելով, կը վճռէ դատաւորին
քերնովը: Դատաւորը դատարանէն մեկնելէն
ետեւ, քաղաքացի, ազգական, դրացի, բա-
րեկամացը բարեկամ, և եթէ իրեն կը վայլէ,
թշնամեացն ալ թշնամի է:

Օրագիրի մը սրբազան պարտքն ու նուի-
րական պաշտօնն է այս: Ի՞նչ կըսէ անոր Պ.
Ժամկոչեան: Իր հեգնական գրուածքին նա-
յելով, կը թուի թէ ինք հեռու է այս կար-
ծիքէն, և կուզէ որ օրագիրը ջոկատի մը
ձայնարկուն, գործիքը, ախոյեանը, պատնէշն
ու կաղաղն ըլլայ. իր կողմը չեղողներուն
դէմ յարձակմունք հանէ, իր հակառակորդաց
արդիւնքն ու իրաւունքը ժխտէ և իր բարե-
կամաց վնասակարութիւններն ու անիրաւու-
թիւններն անգամ արդարացունէ ու ներբողէ:

Ասանկ փոքրոգի մտածութեանց և զգաց-
մանց հակամէտ օրագիր մը՝ պիծակ մըն է,
որ ազգին ընկերական որ և իցէ փեթակէն
մի՛շտ կը վռնտուի, մի՛շտ մեկուսի կը մնայ.
ինքնին կը կորնչի: [1] Փարիզ 27 յունուարի
1860» տե՛ս Մասիս թիւ 419:

---

(1) Ընդհակառա՛կը ... շատ անգամ, մանաւանդ այն
ատեն (1860էն 1875):

—ՆՇԱՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, Գավուռի մահը Ա. Լեզուաց և կրօնից այս խառնանդունդ մի-ջերն՝ ազգ և ազգինք իրարմէ բաժնուած և չա-րաչար զանազանուած տեղերքէն, բայց, տա-կաւին անանկ մարդիկ կը ծնին, որ աշխարհք եկած ատեն անծանօթ՝ Ցոյն կամ Իտալացի են, օրինակ իմն, և մեռած ատեն՝ ամէնազ-գի կամ աշխարհաքաղաքացի կերթան։

Անոնք իրենց ներգործութեամբը՝ բովան-դակ մարդկութեան սէրն ու համակրանքը առացած ըլլալով՝ այն անջրպետող վիհերուն վրայ նետողներ են՝ մէյմէկ կամուրջ և ազգաց մէջ մէյմէկ կապ կցորդութեան կըլլան, որ իրարմէ օտարացած ժողովուրդները տակաւ իրարու մերձեցունելով ընտանեցունելով՝ տիե-զերական միութեան ճարտարապետները կը համարուին։ Անոնք են, որ մեծ մարդ, հո-յակապ անձինք, ծայրագոյն հանճար կամ ոգի կըսուին, և մեռած ատեն իրենց ար-դեանց ժառանգութեան հետ՝ դառն կսկիծ և մորմոք կը ձգեն մարդկութեան։

...Գավուռ որ իտալական Թագը, Լոմ-պարտայի, Թոսքանայի, Նէապոլսոյ, Սիկի-լիայի, Բարմայի և Մոտէնայի աղամանդ-ներովը զարդարեց, այն կէտին, որ Ադրիա-կան ծովու փեսային գոհարն ու երկու Բրու-տոններու չափիւղաներն անոր վրայ աւելցը-նելու հասած էր, իր սիրոյն, իր երկրպագուաց,

իր բազում ճգանց և անպարագիր վտանգներոց տակ Նուիրական մարմինն ընկճելով, աստ-ուածեղէն հոգին զուարթութեամբ աւանդեց։

Մարդկային ազգին մէջ, ի սկզբանէ հետէ, եկած գացած տասնեկ չնաշխարհիկ էից փոք-րիկ թիւին նայելով, մարմնափոխութեան վարդապետութեանն հաւատալու կը փորձի մարդ։ Արարչագործ սիրոյն միջանջենական մէկ կայծը չե՞ն, կըսեմ, արդեօք անոնք՝ որ այսօր Նումայի, վաղը Պղատոնի, միւս օր Արատոսի, երբեմն Սահակ Պարթեւի և հետզ-հետէ Ֆենելոնի, Ֆրանգլինի և Բավուռի մարմին և դէմք առնելով՝ կուգան մատու-ցանել կարօտեալ ժողովրդոց դարման, սփո-փանք. մտային սթափութիւն և իրենց առա-քելութեան համար ազգաց ոլորտներու մէջ հերապանծ վարսամներու նման ժամանակ մը շողալէն ետև, աւելի կամ նուազ փութով կանցնին կերթան դարանակալ իմաստու-թեան ծոցը, մինչև ի նոր առաքելութիւն։

Այս վարսամներուն, կամ թէ ըսենք, այս կայծակիր մարմնոց ամէնէն շուտ ետ դար-ձողը Բաւլուռ եղաւ, որ իր սիրտը, միտ-ծութիւնները, ցանկութիւնները բոլոր, և մէկ խօսքով բոլոր անձն՝ իտալացիներուն սիրոյ բազինին վրայ դրած, ի՛նք պատարագ և ի՛նք քահանայ՝ ինքզինքը զոհելով, խարու-կելով, ճենճերելով՝ սպառեցաւ մոխիր դառ-

ձաւ, որ իր աճիւնէն թերեւս ուրիշ անունով փիւնիկ մը յառնէ։

Մի՛ ստիպեր զիս, ո՜յ շողոքորթութիւն, դժնիկը կրակը երթալէն ետև չուշան անուանել, կնամարդին՝ դիւցազն, և առաքինութենէ կամ արդիւնքէ զուրկ մեռնողն ալ՝ Ցովսէփայ կամ Եպամինոնդի Ամղանաւը պատել։ Ես, սկսած օրը վախճանին մօտեցած կեանք մը ունենալով, գեղեցիկին, բարւոյն և ճշմարիտին սիրահար եմ։ Ուստի սիրտս և գրիչս մարդկութեան բարեացն ուխտելով, պարտազանց մահուան ներբող չեմ կրնար հիւսել. միայն հոգւոյն փրկութեանն համար մարդասիրապէս կաղօթեմ։ Հեռո՛ւ գնա ուրեմն ինէ, և թող որ շնորհապարտ սրտէս բղխած արտասուքս Քավուռի սրբազան աճիւններուն նուիրելով՝ մոխիրէն միւս Քավուռի մը փիւնկօրէն ծնանելիքն հմայեմ։» 18 Ցուլիսի 1861։

— ՏՔՆՈՒԹԻՒՆՔ, **Քաղաքակրթութեան առեղծուածին լուծումը.** Մարդուս յոյսն և համբերութիւնը պարտասած օրին մէկը, Խընամակալութիւնն անոր կարճմտութեան վրայ ժպտելով և թշուառութեանը գթալով, յանկա՛րծ իր ստեղծագործ մատին ծայրովը Մայանացի աղքատ գործաւորի մը (1) ծոծրակին

(1) Կիւթթէնպէրկի։

դպրաւ, այն վայրկեանին Կիւթթէմպէրկ՝ մարդկային մտածութիւնը կապարի վրայ ձուլելու և միեւնոյն իմաստը վայրկեանէ վայրկեան կրկնելու հազարաւորելու և բիւրաւորելու խորհուրդն երկնեց և ծնաւ։ Անկէ ետև պատերազմ և ասպատակութիւն, սով և սըրածութիւն, գիւղեր և քաղաքներ կործանած և պարպած տունն, չեն կրնար մարդկային մտաց հարստութիւններն ապագայից ժառանգութենէն կապտել։ Հրդեհը կրնար Աղեքսանդրիայի գրքատունը ճարակել, բայց Փարիզի, Լոնտոնի և բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մատենադարաններն եղած տեղերնին ալ անկորուստ պիտի մնան։ Արուեստներն ու գիտութիւնները կրնան իյնալ, արուեստագէտն ու գիտունն ալ կորնչիլ, բայց արուեստն ու գիտութիւնը կորնչելիք չունին։ Վերջապէս մարդկային մտաց վաստակներն երկիրի երեսէն բնաջինջ ըլլալու համար, պէտք է որ երկրագունտն հրով կիզանի և փոշին անհունութեան մէջ ցրուի։

Ահաւասիկ ուրեմն գործին ոգին և պատճառը, որով քանի որ մարդկութիւնը երկրի երեսը մնայ, իր խորհուրդներն ալ յորդւոց որդի, յազգաց ազգ պիտի անցնին յաւէրժանան, և այս աւուր ծնած իմաստն՝ աշխարհիս կենակից և վախճանակից պիտի ըլլայ, թէ որ մարդկութեան օգտակար և արժանի

համարուի ։ Այս գործոյն միջնորդութեամբը՝ մարդիկ ծագաց ի ծագս աշխարհի իրարու կենակցութիւն, խօսակցութիւն, խորհրդակցութիւն, դաստիարակութիւն և օգնականութիւն ընելով, իրար պիտի լուսաւորեն և կրթեն, ինչպէս որ ապացոյցն օր ըստ օրէ կը տեսնուի ։

Արդ՝ թէ որ տպագրութիւնն այս կարողութիւնն ունի՝ անշուշտ Եւրոպայի այս օրուան բարգաւաճութեանը տպագրութեան արգիւնքն ըլլալուն մերիններն ալ կը հաւատան նէ, կը հարցունենք թէ տպագրութիւնն ինչ կընէ մեր մէջ ։ Մասիս, թիւ 414, 1859 Դեկտեմբեր 31 ։

— ՏԻՆՈՒԹԻՒՆՔ, Գերեզման. Գերեզմանատունը Քրիստոնէից համար անծածկոյթ եկեղեցի մըն է ։ Բայց որովհետեւ Քրիստոնեայք քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութեան ստորաբաժաներ և յանուն Քրիստոսի երինադան քրիստոնէութիւններ ճարտարեր են, ուստի Բողոքականին, Յունականին, Հռոմէականին և Լուսաւորչականին գերեզմանատուններն ալ՝ Բողոքական, Յունական, Հռոմէական և Լուսաւորչական տաճարներ կամ եկեղեցիներ են անծածկոյթ ։ Ինչ որ եկեղեցւոյ կամ տաճարներուն մէջ կըլլայ, դաւանութիւն, ժամերգութիւն, խաչելութիւն, ուղղափառութիւն, որթոտոքսութիւն և հե-

ընտափկոսութիւն, նոյն բաները գերեզմանատանց մէջ ալ կըլլան անփոփոխ, և ուխտի մեծ հանդէսներով: Այս ո՞րն է արդեօք, որ Բողոքականն ու Լուսաւորչականն իրար ըմել, իրար չփոթել կուտէք:

Բարէ՛, թէ որ կրօնքները գերեզմանատանց դուրսի դին կանգ առնէին, թէ որ թաղմանական հանդերձանքը հոնկէ ներս չի մտնէին, թէ որ հաւատարապէս աղամորդի ծնողներն հաւատարապէս իբրև աղամորդի թաղուէին լռութեամբ. և հասարակաց արտասուօքը միայն հողերնին ցօղուելով, ա՛հ, այն ատենը Միրիքելամ Կարապետը Միրիքելամ Կարապետին հետ առ օրին չթաղողները նզովեալ ըլլային. բայց հօրդ հոգւոյն ըլլայ միտ դիր, բանն անանկ չէ. աղամորդի ծընողները, Մովսէսի որդի, Մահմէտի որդի, Պետրոսի որդի, Աթանասի որդի, Լուսաւորիչի որդի, Կալուինի, Զուինկլէսի և ալ խել մը եսի ու ոսի որդի կը թաղուին կոր:

Կրօնքներն իրենց հանդերձանօքն ու աղաղակներովը կամ մրմունջներովը մինչև տապանաց եզերքը կերթան, և արարողապետներն ալ մարդն հողին մէջ դրուելէն ետև ալ ինք իր գլխուն չթողելով, իւրաքանչիւրն իրենց անշնչացեալ խոստովանողաց ականջն ի վար անդրաշիրմեան ճշմարտութիւններ ունին հաղորդելիք:» Մեղու, թիւ 109, 1860 Սեպտեմբեր 10:

Ասոնք փոքր ի շատէ կրնան տալ 1858էն 60ի Միսաքեանին հրատարակածներուն ոգին և մանաւանդ լեզուին վրայ համառօտ գաղափարներ մը, իսկ նոյն միջոցներուն պատրաստուած վիպական ու թարգմանական գրուածներէն (որ դեռ ձեռագիր կը մնան)՝ կրնանք հատուածաբար առնել հոս Տելեմաքի ազատ յարմարութիւն մը գրաբառ ոտանաւոր և քանի մը տողեր՝ իբրև ճաշակ իր գրաբառին ու քերթողի կարողութեան։ Մընացածը բարեմիտ բանասէր մը կրնայ տպել տալ։

ԱԶԱՏ ՅԱՐՄԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԵԼԵՄԱՔԻՆ ՖԵՆԵԼՈՆԻ

«Ես որ երբեմն յանձնուագործ ի քնար
Զդուզնաքէից յօրինէի երգ յարմար՝
Ըզմանկըտւոյն զբօսուցանէի շուրջ զամբոխ,
Դիւցազնական տաղից կացեալ արդ քերթող.
ԶԱբենեայ երգեմ զարկածս համբակին,
Յոր խիբացեալ զարգուն տիոց դիցուհին,
Զի մի՛ իւրեւ ի փորձութիւն ածցէ զնայ,
Կամ փորձութեան ինքն իսկ իցէ ենթակայ,
Նախախնդակ իմաստութեամբն իւրական
ԸզՄենտորին էր կերպացեալ տիպ դաժան:
Մուսա՛յդ, որ ցարդ ծանուցեալդ ես լոկ անուամբ,
Եւ քան զագռաւ ապիտակ անգիւտ զոս անձամբ,
Հե՛ղ ի տաղս իմ զծիծաղ եւ զխինդ բռնայիր,
Եւ զնախատիպ զերկդ իմ կացո՛ անբասիր:

Էր Կայիփայք խորտասուզեալ ի սեաւ սուգ,
Եւ զդիցականն ցօղէին զայսան արտասուս,
Զի Ոդիսեւս կէս փեսայն իւր անաստուած,
Լքեալ ըզնա՝ դաւով գնացեալ էր ի բաց:
Եւս արկածից յոգունց Յոյնն այդ խաբուսիկ
Լեալ ի մրըրկաց առ դիցուհւոյն ընկեցիկ,
Ի բարութիւն նորին անդ զամս եօթներեակ
Համայծակցի վայելեալ էր հանգուեան,
Եւ Կայիփայք զանմահութիւն ի պարգեւ
Անպարտարին էր խոստացեալ արդարեւ,
Եւ ակն ունէր նա ի բախտն մանաւանդ
Զի Դարբինեան (1) ոչ ի հողմոց վարեալ անդ՝
Վաղաբըսկիզբըն անմահութեան ի յուռութիւն
Փակ շնորհաց դընէր ի գլուխ երկոցուն,
Եւ հարազատ ծնընդեամբն այս ըզկըղզին
Դիցանուշակ եւ դիւ մանուէն յընուին,
Մայր ունելով յորովայնէ դիցուհի
Եւ հայր՝ յեսոյ աստուածարեալ 'ւս պատեհի:
Այլ Ոդիսեայ եղով վաղ կին ուսայնանկ
Ի նա խոռհէր յաւէրժ փեսայն խորամանկ,
Եւ զմտաւ ածելով ցայգ եւ ցերեկ
Ըզկընկոցին Փենելոպեայ զերբեւեկ
Բըռնականին անմահութեանն խնճեան ջուծ
Տանտրանայով ածէր զայրոյթ կամ զայրուց.
Այլ փախըստեան ոչ գըտանէր նա աղագ,
Շուրջ ամենուստ զինք պատելով ծով անծայր:
Իսկ Ոդիսեւս որ թաքուցեալ ի յայրին

---

(1) Թուրք կակնարկէ 1860—1870ին հաշակեալ Թուրքերու վրայ. Զինինկիրեանը, որ զմտելով Երուսաղէմի միաբանութեան հետ՝ լքած էր զայն և ի Պոլիս կը կատարէր քաղաքական ու ապօրէն պատկներ։ Իր խոր ծերութեան ընդունեց հայ-հռոմէական կրօնն, որուն այնքան դէմ գրած էր երբեմն։

Ունկն եդեալ էր բանից տիկնոջն եւ բժշկին,
Ի թախծանսն յայնժամ եկեալ յերեւան.
Ընդէ՞ր, ասէ, տիկի՛ն քեզ կեանք դառնանան,
Միթէ Ոդիսեւս ինքնանուէր կայ առ քեզ.
Իւրոյ առնել սիրոյն փորձոյ արդ հանդէս:
Ի շիւղ երբայց ահաւասիկ ի Նաքսոս,
Եւ առօրին ի շիւղ ածից զըՍկոմբրոս:

Անձնապաշտին ի միջս եկեալ Կալիպսէ,
Եւ զծածկամիտն համբուրելով հեքն՞ ասէ.
Իմս Ոդիսեւս, մի՛ զնայցես մի՛ դու ի շեղ,
Հուպ ի ծովափն անդ յայլ այրի կան զեսեղ
Տապար, ուրագ, սղոց, շաղափ եւ գըշիր,
Եւ աղախնայցս օգնելով քեզ ծիրածիր,
Դու անդանօր կառուցես քեզ այսօր լաստ,
Եւ ի վաղիւ ի չու գացիս դու պատրաստ:

Ոդիսեւս վաղ զիտէր զգործեացն ըզպանեսս,
Այլ չը ներէր խաբէութեանն իւր արհեստ,
Խօսիլ երբէք առ դիցուհւոյն զայսմանէ,
Զի մի՛ ընդմա խէք փախստեան ածիցէ:

Այլ դիցական ի հրամանին նա ի ջուր,
Վաղվաղակի զկաղնիս հարեալ ընդ աքուր,
Ծածուկ ձեռամբն Արեգակայ առօրին,
Կազմակերպեալ հանդերձ լաստ ոչ չնչին.
Եւ իջուցեալ ըզնա ի ջուր կազմ ի չու,
Ի Կալիպսեայ խնդրէ զող իւր օրհներգու.
Նա անզիտակ փախըստեան խաբկանաց,
Զմիանեծան ծովուց կոչէ ինք զաստուած
Եւ զիշխեցողն հողմոց եւ զհայրն Եւողոս
Օգնել ընդմա ի հայրայրեղ իւր Սկոմբրոս.
Եւ այլ տըւեալ խաբեբայինն եւ համբոյր
Վասըն դարձին ակր ուխտ նմա անպարոյր:
Նա զառագաստ պարզեալ հողմոց եւ մեկնի,
Եւ հեռացեալ ի բաց զոչէ. Դիցուհի՛,

Զիմ ծըխելի եւ զժամանցոյց եւ զմելին
Մոռացայ այդր ի պահու մեր հրաժեշտին.
Պահեա՛ զնոսին, եւ տո՛ւր մաքրել զկապկարայն,
Զի ձկունսն խորովեցից նոյն հետայն:

Ասէ, եւ սէրպ ծածանէ նա զթաշկինակ,
Եւ Դիցուհին ըզնոյն առնէ օրինակ.
Արեւն ի մայր իւր խոնարհեալ մըտանէ,
Եւ զնացկին շատ ծածկի յաչաց յայնմհետէ:
Աղաչանաց Կալիպսեայ չեալ ունկընդիր,
Անցի Եւող. ասսի Գիսիդ վրէժխնդիր,
Նա զմըրըրիկս իւր արձակէ զայրագին,
Սա բարկանայր ալիս պնդեալ մինչ յարփին,
Վարեն մըղեալ զհեղղեն յաւէժ ուխտադրում,
Ի տառապանս կեա՛լ յազգս ոչ նուազ խուժադրուժ:

Ի ճանաչել նշոյլից արփւոյն նախարծարծ՝
Աստուածուհին թողեալ ըզքուն եւ ըզբարձ,
Ի բըլրակի բարձու դիմէ սաւառնեալ.
Դիտակըն կալ իւրն Ոդիսեայ դարձի անդ,
Մոռանալով ի՛ւ զըՍկոմբրոս պիտանին
Եւ զակըննկալ առաջնապետուղ արգանդին:

Բաբէ՛, զըղեն անդ ժամս ըզժամս, եւ դանդաղ
Սահին աւուրք իբրեւ զզոմէշ անսըւաղ,
Եւ անձկայլոյն յեզերս անդ ոչ դիտի շատ,
Որ զնայր բերել ինքեան նըւէն բարեբաստ:
Զի՞ նմա եղեւ, զո՞չէ դըշխոյն առ վշտին,
Եւ արձագանգ ըզնոյն կըրկնին յանգ բանին:
Մի՛ Գիսիդեայ հրոսող այեացն որկորուս
Անդնդասույզ մատնեա՞ց ըզնա ի կորուստ.
Կամ թէ դաւով զրուժանն արդեօ՞ք պատրեալ զնա
Խո՞յս ետ յինէն չեալ ապաստան ի յայլիս:
Որ զինչ եւ է պատճառք նորին կորստեան,
Վըխա՛յք վըշտացս, ո՛վ դիք, տո՛ւք ինձ ապաստան,
Դուք որ միով ոչ շատացեալ անմուանեւ,

Ի յառնելանց ցանգորդէք դուք ընդ երեմու,
Եւ կանանին ձեր, մանաւանդ քոյդ, Հե՛փեստոս,
Ծախէ զաւուրսն յամուսնութեան զաղտամէսս:
Զամուսին մի մահացու շա՞տ տեսէք ինձ,
Որ ի կղզւոջ աստ կամս լքեալ յանմահից.
Թէ Ոդիսեան մանկիկ խաղայր ինձ յայրիս,
«Գոնեա ըզդէմսըն բերելով հայրենիս»
Ոչ արդարեւ պատրեալ ի սպառ մնայի,
Եւ ոչ լքեալ ամենեւին ամայի:

. . . .

ԳԵՂՕՆՔ ԵՐԵԿՈՐԻՆ

Քանզի շըրթունք իմ հըպան ի քո դեռ եւս լի բաժակ
Քանզի զճակատ իմ գունատ ի մէջ Թաթիցդ հանգուցի,
Քանզի զհոգւոյդ ծըծեցի մերթ ընդ մերթ սիւզ անուշակ
Հոտ խնկաբոյր 'նդ ոլորտիւք պարածածկեալ ըստուերի.
Քանզի եղէ արժանի բարբառ ի քէն լըսելոյ,
Որ ծածկափակ ի սըրտին ծաւալանայր յերակունս,
Քանզի տեսի զքո լալիւն, քանզի տեսի զժպիտ քոյ,
Աչկունք քոյին յաչերս իմ և շրթունք քո յիմ շըրթունս,
Քանզի տեսի ճաճանչել զմայլեալ գլխոյս ի սպառուած
Նըշոյլ մի քումըդ աստեղ. աւա՜ղ յաւէրժ քողելոյ,
Քանզի տեսի անկանել ի ծով իմոցըս կենաց
Թերթ մի վարդի յապաւեալ ի քոյոցդ իսկ օրերոյ.
Իշխեմ ասել ապաքէն ցերագախոյս ամս ամաց,
Անցջի՛ք անցջի՛ք հանապազ, չի՛ք ծերանալ ինձ երբէք.
Գնացէք ի բաց ընդ ծաղկանցդ ի սպառըսպառ Թօշնելեաց,
Է՛ ի հոգւոջս իմ ծաղիկ, զոր հատանել չի՛ք ուժեք.
'Նդ հարեալ ի նա Թեւոց ձեր, ոչ զեղցին ինչ յանօթոյս,
Ցոր զծարաւ իմ հարկանեմ և զոր լըցիս պատարուն.
Քան զձեր մոխիր համօրէն առաւել հուր գոյ հոգւոյս,
Եւ ի սըրտի իմ գոյ սէր՝ քան զմոռացօնս ձեր զեղուն։

Թարգմ. Խ. Գ. Մ. — ՎԻԿՏՈՐ ՀԻՒԿՈՅ

ԱՌԱԿ

ԾՂՐՈՒՌՆ ԵՒ ՄՐՋԻՒՆ

Ծըղրդուան երգեաւ զամառուան ողջոյն
Ընդ ժամս աւուր և ընդ ցայգոյն,
Մինչ հիւսիսականք ամեհի
Եղեն զբնութեան մերկ ամայի,
Զգաց անագան սիրտ ի կըրծից
Ըշտապ սովոյն ըսպառնալեաց:
Ոչ գոյր ուրեք խուն մի ճանճիկ
Եւ ոչ եւս որդըն փանաքէկ`
Առ հարկանել ըղքաղց նորին,
Որ է քաղել հոաղ էր ղուգին:
Յոգւոց հանեալ յեղեաց յայնժամ,
Թըղէք, աւա՜ղ. յոյժ տարաժամ,
Զտընտես մըրջիւն զիւր դըրացն
Որ անկարօտ աւուր հացն`
Յամառնային վաստակոյն իւր
Յըղփայր յարդիւնըս բազմաթիւր:
Մատեաւ ի դուռն յարկի նորին,
Եւ յայնեալ զնա կողկողագին`
Տալ ի նման խընդրէր յողուտ
Հատիկըս ինչ սովոյն յամոք:
—Ի հունձս ամին, ասէր, քոյրի՛կ,
Հատուցից քեզ կըրկնապատիկ,
Վաղն ընդ գլխոյն և շուրեստ
Երդուեալ յանդըրուժ թանկից հատուցս:
Սակայն ժըլատ է պաւ ի փոխ

Ասգա այս ծովուլեց յաւերժ ոսոխ,
Ասէ. Դրացի՛, գլխուն ամի
Չէ՞ գործեցեր յարեգակէրէ.
—Ո՛Հ, Երգեցի ցամբան առտրոպ: —
—Երգէ՞ր. փա՛ռ Հ. հռփառեաց որդ:

Ս՛րբի է մրջեանց պարտ ասա է խրատ,
Եւ է Կեղուսաց է ղարն, ո՛վ վառ:
Թրգմ. Խ. Գ. Մ — ԼԱՖՈՆԴԷՆ

Բայց իր ժամանակին ամէնէն ճշմարտասէր ու ճշմարտապէ՛ս բանասէր այս գրիչն ինչո՞վ կը փոխարինուէր՝ նոյն իսկ իրեն համակրող բանասէրներէն, և ի՛նչպէս կապրէր՝ զայս քաջ կը պատկերէ Փարիզէն Աղաթօնէֆ.ի գրած հետեւեալ տողունքը, որուն նըման շատեր ալ գրած է իր միւս ծանօթներուն:

Սիրելի՛ ու մեծարիմ բարեկամ,

«Վերջին թղթովս խոստացած էի ձեզի տասն և հինգ օրէն դարձեալ գրել. և կարեւոր էր գրել, բայց Գ. Արամն (1) այն օրերը Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեշտատուն քոյրը տեսայ բերկրութեամբ) նայեցայ որ բաղդն ա՛յլ անօրէնութիւն ըրեր է, և գրեթէ գրելու կարիքը դադրեցաւ, որով-

(1) Տ. Խ. Ճանիկ Արամեան տպարանատէր

հետեւ անպիտանացաւ։ Այսինքն Գ. Արամեան
եկած օրէն Փարիզի մէջ օրագիր մը սկսելու
դիտաւորութիւն մը ցուցնելով, մտածեցի որ
դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջադրու-
թեանն եւ ձեր ազգականութիւնն հարկա՛ւ եւ
իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեզ, անո՛ր մա-
նաւանդ ձեր սպասը մատուցանել քան ինծի...

Բայց իս վհատեցողն այս դէպքը չէր
միայն, որ այլով մասամբ ինծի ալ ուրախալի
էր. այս դէպքէն զատ, ուրիշներն ալ որ ձե-
զի պէս ինծի իմ օրագիրիս ոչ միայն մօտաւոր
սկզբնաւորութեան մը յոյս, այլ հաստատու-
թիւն աւետեր ու փութով ձեռնարկելու խրա-
խոյս, ... նաեւ պատուէր խրկած էին. անոնք
ալ ձեռնթափ եղան իրենց առաջարկութենէն,
եւ ձեր ինծի՝ «Գ. Նշանն այս օրերս օրագրիդ
համար բարենշան լուր պիտի տայ ձեզի» գր[illegible]
ատեննիդ, այլք ինծի գրեցին, որ «Երէցն
կրտսերոյն ծառայեսցէ.» կամ «ի քաղցոյ կե-
րիցէ։» Ինծի ծանուցին որ անօթի մեռնիլ չեմ
ուզեր նէ, Մասիս օրաթերթը պայծառացու-
նելու պիտի ծառայեմ։ Ինծի ծանուցին որ իմ
շնորհիւս ազատութենէ հեռացած, Փարիզ
եկած, քանի մը բառ ու բան սորված աշա-
տագիրիս կամացն ու օգտին զոհելու եմ իմ
օգուտս։ Ինծի ծանուցին որ տարիէն 200 բա-
ժանորդ ունեցող օրագիրի մը քով, ես հինգ
բաժանորդ ստանալու հրաման չունիմ։ Ինծի

ծանուցին որ 11 տարուան աշխատութեանս
արդիւնքն Իւթիւճեանին օրագրին մատուցա-
նելու, և այս իրիկուն առօրեայ թերթին մէջ
երեւելով՝ վաղն ի սպառ անյայտ ըլլալուն ա-
կանատես ըլլալու ՚եմ։ Եւ առնոց ամէնուն
փոխարէ՞ն...։ Ամիսը 150 ֆրանք... ժող-
վողքով. բայց ես հինգ ամիս է որ կը գրեմ.
և մինչեւ հիմայ 2 ամսական տրուած է, մէկը
150, միւսը 130ի հաշւով, ան ալ ոչ ամբողջ,
այլ հարիւր միայն։ 150ը 130ի իջաւ, վասն
զի Կոճիկեանէն խոստումն առեր են որ ան
ալ ամիսը 20 կամ 40 ֆրանք պիտի տայ ե-
ղեր, ուստի իրենց խոստացած 150ին 20ը վար
երթալէն ետեւ, ամբողջն ալ չղրկեցին, միւսն
ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այ-
լոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր
[illegible]եսուն ֆրանքի անապառ գանձ պիտի
գայ եղեր ինծի ամսէ ամիս։ Ես թէ՛ ազգին
գրականութեան և թէ՛ իմ անձիս ունեցած
պարտքս հատուցանելու համար իրենց գրեցի՝
որ ուրիշ անգամ 6000 ֆրանքով կըրնայի
քանասիրական սկսիլ, 2000ը մէկ տարուան
ապրուստիս համար, մնացորդը քանասիրա-
կանին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս նախ
խոստացեր են, ըսել է որ գործիս համար
4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ
կայ ըսած էին, մնացած հազարն ալ ճարելը
դժուար չըլլար։ Երկու թուղթով գրեցի ես

անունք Խ. Գ: Աղային, որոց մէկը Միքայէ-լին միւսն ալ Իւթիւճեանին ձեռօքը ղրկեցի, և 2 ամիսէ ի վեր լռութիւն արհամարհու-թեան միայն պատասխան ընդունելէն զատ, Ամբրոսիոս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս ինծի ծանոյց որ Խ. Միքայէլ աղան հօրն առ-ջին բառարանիս (1) տպուած թերթերը քննե-լով՝ պատուական գտաւ և խոստացաւ որ տպագրութեան համար իր բաժնին ինչ որ ա-ռաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ:

Անհաւատալի, սիրեցեա՛լ բարեկամ, ինծի պատահածները.—Ես ասոնք ձեզի կը գրեմ մտերմաբար, վասն զի Ռափայէլեան ոմն այս անգամ Պոլիսէն դարձած ատեն իբրև ի լրոյ հաւատեց՝ որ դուք ձեր գրասիրական նա-խանձայուզութեամբ ինծի համար ըսած էք եղեր թէ. «այն մարդուն ապրուստն ապա-

(1) Իր բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չտեսանք այդ բառարանը։ Մահուընէն ետեւ իր գործերը տեսնելու և զանոնք խարբալելու կարի՛ նախանձայոյզ պարոններուն վրայ՝ բաւական պատասխանատուութիւն կայ այդ ձեռա-գիրներու և ուրիշ յիշատակներու անամփոփութեան մա-սին։ Միսաքեան կշռադատ բառագէտ մըն ալ էր, բառեր ունէր որ բառարան կարժէին։ Գրագէտներու մէջ քանի մը տարի վէճ քշեց Պոլիս թէ [illegible] բառին ի՛նչ ըսելու է, և այդ բառին համար այն ատենեան պիտակցուցին հայերէնի ոգին՝ որ մինչև [illegible] ըսող գրագէտ եղաւ. Միսաքեան շինեց յանկարծ՝ իր հաշտ մէկ վայրկեանին՝ [illegible] բառը, և ըստ ոչ իր սովորութեան բերա-նացի հաղորդեց քանի մը ծանօթներու։

հովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատիմ։ Անա
մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը.
կողակիցս կուզեն որ էշ վարելու մանկունք
համնէ իրենց։ Իմ աքնութեանցս երկունքն
Իւթիւճեանին չե՛մ տար որ տառապեցունէ
ու իր գրածներուն հետ ...ը ղըրկէ։ Կա՛մ
հեայուն և ընթերցանելի տպագրութեամբ կը
հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս գալէս
առաջ՝ օրագրաց մէջ հատուած հատուած ճա-
րակ տալէս ետեւ, ամէնն ալ կրա՛կը կը դնեմ։
Ի զուր գրեցի ապաշնորհներուն թէ՝ երաժըշ-
տական ընթերցանութիւնն ազգին դպրոցաց
մէջը մինչեւ հիմա մուտ գտած չէ. հա՛րկ է
անոր սկզբունքն այբբենարան մը տարածել,
և Նոր դրութեան նշանագիրները Պոլիս չգըտ-
նըւելով՝ ես ասիկայ Փարիզ միայն կըրնամ
տպել։ Ի զուր կը խնդրեմ և կըսպասեմ ծա-
նօթ բանասէրներին Ա.ի վրայ գրած երագիս,
որ Հովիկեան խեղճ Նիկողոս աղային ներշըն-
չութեամբը ծնած ըլլալուն, ընդ վայր ջա-
նացի իր կենդանութեանն առեն հրատարա-
կելու, և ընդ վայր ջանացի յետոյ ալ իր յի-
շատակին նուիրելու։

Ի՛ս մտիկ ըրէք, ազնի՛ւ Աղաթոն, այս
անգամ յոյս չի կա՛յ, ազգին առաջին հա-
մարեալ գերդաստանը գրականութեան և
դրադէտին ասանկ օգնելէն ետեւ ես յանձն
առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ,

իրենց դրամն առջեւ մահապէտի ծախել, և ո՛չ գրականութիւնն և ո՛չ գրագէտը գովել չնթութեամբ սուտակապաս գերի ընել։ Երեք տեսակ մէկզմէկէ մեծ պզտիկ բոլոր գիր, երեք տեսակ նոտր գիր, ինը տեսակ ալ երկաթագիր այբուբէնի մայր պղինձ ունիմ, ամէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ։ Բոլորագրաց ինչպէս և նոտրերուն առաջինն, Շահ. Կարապետ վարդապետի տպած գիրքերուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու Վենետիկի օրացոյցին գիրին միջակն է, որով դեռ ուրեք բան տպուած չի կայ. երրորդը, Վիէննայի մէջ Գաղղ. բառարանին մանր գրոց չափովը չինուած է, որ քերականութեանս (1) ու տրամաբանութեանս աղիւսակներուն տըպագրուելուն համար ճարած էի, Վիէննայի վանքը մէկ մայրը կամ մաթռիսն եօթը ֆրանք կուտայ, այն հաշուով իմ քովս եղած գիրերը որ կատարեալ տպարան մը կը կազմեն, հինգ վեց հազար ֆրանքի բան կըլլան. առաւելէն ետեւ ընել տրուած ուղղագրութիւններովն 2400ի մօտ եղած է. 2500 կըրնաքնէ ջանացէք, չըլլար նէ, 2000 ֆրանքի ծախելու փոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բարեկամութեան։ Աստղիւղյիք որ Թատր հաս-

---

(1) Այս ձեռագիր քերականութիւնն ալ անյայտ է, որ անշուշտ ամբողջ մըն էր միւս ամբողջ ձեռագիրներուն մէջ. Գ. Ծաձո՛ւկ.

տանելու չափ յառաջամտութիւն ունիմ, անու-չո՛ւշա չատ չքշեր դպրոցին տարրան մըն ալ կը հասկնան: Իմ գիրերս իրենց համար դիւրագնի տպագրուածք մը կըլլան, և եթէ դուք ալ վաճառելու խնամք ընէք՝ մեծ չարեաց և մեծ դայթակղութեանց խափանարար բարերարութիւն մը ըրած կըլլաք:..........

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան համարէք նէ՝ ուղղակի փոստայով ինծի ղրկեցէք Բիւ. տիւ. Ցօպուռ Մօնմառա 13... Ամենայն վստահութեամբ այս գործը ձեր ուղղաէր եղբայրասէր բարեկամութեան խնամոցը յանձնելով՝ Միամ միշտ բարեկամ

Խ. Գ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ասոնք այսպէս: Եւ մենք՝ թերեւս քիչ մըն ալ տաղտուկ պատճառելով՝ փոխադրեցինք հոս այս մանրաքան նամակը, որպէս զի իր գործնական յօժարութեանց և ձեռնարկութեանց վրայ ինքնախօս գաղափարներ տուած ըլլանք:

Ցրանսական ապետային ուղղամտութեանց և արձակ բերումներու մէջ սնանող Պուէտին այս յայտարարութիւններն՝ արդարեւ դառնապէս իրաւացի են, նկատելով իրերը սոսկ վարժապետական կամ գրական հայեցուածէ, մանաւանդ նկատելով Ֆրանսաքնակ այդ հայեակներով: Բայց միւս կողմէն պէտք է դի-

տել որ պանդուխտը՝ չէր գիտեր թէ այն ա-
տեն Պոլիս զբաղիլ սկսած էր ուրիշ բանասի-
րականներով. Նորէն կը յուզուէր հինի նորի
խնդիրը. Թուականն 1861ի կը փոխուէր։ Իր
առաջին համարած գերդաստաններն ալ հետ-
զհետէ իյնալու վրայ էին ժամանակներու բե-
րումով։ Նորլեզուեաններու և հին գրա-
բառեաններու, գզերի և աշխարհականի կըռ-
ուըտուքներուն վրայ՝ եկած ուղխօրէն բար-
դած էին կանոնադրականներու և հակականո-
նադրականներու, լուսաւորեալներու և խա-
ւարեալներու կուսակցական ուժգին վէճերը։
Ֆրանսայէն դարձող նոր բանդէտները՝ գլուխ
կեցած նոր երիտասարդութեան մը՝ վերոյիշ-
եալ յարանուանութեանց ներքեւ հին բան-
դէտներուն հետ սկսած էին բախիլ նախ
թերեւս համրասիրաբար, ապա տակաւ անձ-
նասիրօրէն և յաղթասիրաբար. Ճարճատուն
ճառերու և գաղափարներու մը հետ մուտ կը
գտնէին՝ կարի բարեմարդիկ և երկիւղած
կաղապարներու մը վրայ ձուլուած հին վար-
պետ հայերուն մէջ՝ յախուռն գործունէու-
թեան, կտրող թափող յառաջադիմութեան,
հայրատեցութեան իսկ ձգտումներ ու արարք-
ներ, որոնց կարի՛ թոյլտու աչքով նայեցան
ժամանակին գործի գլուխ կեցող Լուսամիտ-
ները։

Այս լուսամիտներուն գլխաւորներէն էին

Սերվիչէն Էֆէնտին, Աղաթօն Գրիգոր էֆ.ն, Ն. Ռուսինեան եայլն, որոնք՝ մանաւանդ Երուսաղէմի վանքին Ներսէս ղուրսէնի կը-ռիւներուն ատեն՝ կարդալով իրենց հին շու-տակից Միսաքեանին Ներսէսեան խաւարեալ-ներուն խելքը գովող գրուածները՝ դանակի պէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն. և թե-րեւս ատոր համար բոլորովին ալ երեսէ ձգե-ցին զինքը, մանաւանդ որ քանի մը հին մե-ծատուն ընտանեաց մէջ Միսաքեանի համար-ձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը թողած չէին հինէն ի Պոլիս իր վրայով, և այդ ընտանիքները վրէժխնդի՞ր ալ էին իր-մէն։ Ասով՝ ժամանակին երկու անհաշտ կու-սակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըր-ցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւոր-եալ Միսաքեանին վրայ, ո՛չ ալ լուսաւոր-եալները կըրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միսաքեանին վերաբերումով։ Ասոնցմէ զատ՝ ունէր ի՛նք ալ թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքնե-րն և իր մոլոտ տրամաբանութեան հետե-ւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական շու-տամիտներուն ցուրտ կը բերէին։ Կուսակցա-կան ծայրայեղութեանց մշուշին մէջէն ալ՝ անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ մարդուն (ինչպէս կախորժինք ճիշդ կըշռա-դատած ըլլալ) ճիշդ ու բարեդէտ խորհուրդ-

նորուն միջին գիծը տեսնել. անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պատուտասոր հոսանքին բռնուած դաս մը վարժապետներու գրագէտներու և բանասէր եւ-Ճաֆներու՝ աննախանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշուք անձերու կողմէ Միսաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը. իրեն եղած պատուադիր յորդորները կըզչարեցունէին այդ սփոփիչները. աւանդական ձեռնհասձիգ ընկերշակութիւններն ալ քիչ չէին խրտչեցունէր այդ անձայիպ մարդը, որ իր արտակարգ աշխատութեանց մասնակից ո՛չ ոք կընդունէր։ Քանի մը համեստ ու ամենայնիւ համակիր բանասէրներու փափագն ալ՝ չէր կրնար օժանդակել իր կարի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն։ Գրականութիւնն ի հարկէ, մանաւանդ ի պատահմանէ, իրենց շահավաճառի գործիք ընող անփորձ այլ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քսութիւններովն և քըրընդոտնողութիւններովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ աննկուն գաղափարամարդը, որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ։

Այսպէս, յիրաւի կամ յանիրաւի, լքուած և խաբուա՛ծ ալ իր Պոլսի բարեկամներէն. յուսահատ ամէն և չկրնալով դառնալ ձախին, խաբուած իւր վերացական խորագի-

տութեամբն ու չկըրնալով խաբել իր կար-
գին՝ պանդուխտն իր ապրուստին համար
կուտար ինքզինքը ձեռնարուեստական զբա-
ղումներու․ ա՛լ ոչ ինչ ունէր եկամուտ՝ բացի
Կուճիկեան էֆ․ի կապած մէկ համակրական
ամսականէն ։ (1)

Լուսանկարի աշխատանոցի մը բրեքարա-
դեօրն եղած էր, և իր պարապոյ ժամերուն
անշշուկ կը հետեւէր գրական մեծ շարժում-
ներուն ։ Վեննետիկի ջօջերն ալ՝ գիտնալով իր
բանասիրական արժէքն ու հայկաբան կորովը՝
կը պատուէին զինքն իրենց այցելութեամբ ու
մտերմական յարաբերութիւններով ։ Հ. Ար-
սէն Հ. Եդուարդ և ուրիշներ՝ յաճախ բաց
այցելութիւններ կուտային իր Փարիզի դիո-
գինեան սենեակը ։ Իբրեւ ճաշակ այս պատ-
ուական յարաբերութեանց՝ կուտանք հոս
նաեւ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի մեղմիկ գիրը,
զոր ղրկած է Պուէտին՝ Վիրգիլիոսի հովուա-
կանին առաջին գլուխին ձեռագիր թարգմա-
նութեանն հետ.

«Քրիստոսասիրի և սիրեցելոյ Գ. Միսա-
քայ Հայոց բանահիւսի, ի Քրիստոսի Նուաստ
ծառայէ յԵդուարդայ Արքեպիսկոպոսէ խնդալ ։
«Զցանկալի գիծս մատանց Ձերոց մատ-
դիւր վերածութեամբ ընթերցեալ, զուարճա-

(1) Ըստ Վօեմ. Տօքթ. Մ. Խորասանճեան էֆ.ի։

ցաք ոչ սակաւ ընդ կիրթ ախորժակս Ձեր և ընդ զարգացումն բանասիրութեան ի մերազնեայ գրոհի, ածեալ զմտաւ զի եթէ առ մեօք քերթողահայրս մեր (1) վերակենցաղէր՝ ոչ ևս բողոք զանուսումնասիրութենէ համազգեացն հարկանէր։ Այլ ի Ձեզ թէպէտ և բարութիւն սրտի զանցեալ ի դրուատիսն՝ ի պատկանաւոր խրախուսանս անդ՝ տաւել քան զարժանն զանձնասիրութիւն մեր փայփայէ, որ հազիւ զթարգմանչի քերթողաց ոչ անճահապէս կըրեմք զանուն՝ թերևս բնաւ իսկ անծանօթի ի հայկազնեանն ի Պարնաս, սակայն շնորհ ունիմք սիրոյն որ զմեզ անդր վերընծայէ։

«Արդարև օրինակ առաջնոյ հովուերդութեանն ոչ առ գերարգոյ Հ. Բագրատունի՝ այլ առ խնդիր քնարդեկին մերոյ յղեալ էր, և հօր Բագրատունւոյ ի նմանէ զայն առեալ և ապա առ նա ինքն դարձուցեալ իցէ., և ոչ զանիրաւս առ ձեզ պատճառեալ. այլ մեք ահա զհաւաստ նորին ստորանօր յաւելումք առ ի լրումն ուսումնասիրին ևեթ ըղձանաց, զի մի՛ նախ քան զտպագրութիւնն հատուկտիր ինչ մեծի քերթողին տաղք ի ձեռս յածիցին։

«Ցանկալի և մեզ տեսութեանդ Ձերում հանդիպել, և եթէ ի գալստեան Ձերում չյաջողեալ՝ ի դարձին յուսամք թէ յաջողեսցի.

(1) Մովսէս Խորենացի։

այլ այժմէն իսկ զվստահ և զմեծարանս մեր արժանաւորիդ ընծայեալ՝ ողջ լինել Ձեզ մաղթեմք շնորհիւ Տեառն։»

Ի Հռոմ Հ. ԵԴ. ԱՐՔ. ՀԻՒՐՄԻՒԶԵԱՆ

Շիրակայ շնորհալեզու արքեպիսկոպոսին սիրահարն ու հետեւողն էր ինք ի հայկաբանութեան. Արքեպիսկոպոսն ալ հաղհետէ համակրեցաւ իրեն։ Խ. Գ. Միսաքեան՝ Հիւրմիւզեանի ծաղկեալ ու ներդաշնակեալ գրաբարին ջերմ պաշտօնեայ մը եղած էր, թէպէտ և ինք ունէր աւելի՛ ջղուտ գրաբար մը արեւելեան։ Մանաւանդ իր տասնաւորներուն մէջ՝ ամէնէն շատ մօտեցած է մեծ Թարգմանիչին վճիտ ոճին. անոր համար ալ յարգուած է միշտ փափկաճաշակ գրաբարագէտներէն։ Անգամ մը՝ երբ ի՛ր իսկ Դերպ. Հիւրմիւզի յանդիման կը կարդար իր ձեռագիր տաղերէն մին, քերթող Արքեպիսկոպոսն ու իր փոքրաւոր հետեւողը խանդաղատանքով կը վկայեն՝ թէ ինք յաջողած է ամէնէն աւելի մերձաւորութեամբ մրցակցիլ Հիւրմիւզեան գեղապարոյր ոճին. կը յաւելունք մենք ալ՝ թէ այդ փափուկ ոճին վրայ ինք աւելցուցած էր կարեւոր ինքնութիւն մը, իմաստներու աշխարհիկ առատութիւն մը, սեղմութեամբ կշռուած, և կորով մը սեպհական՝ բաւական տարբեր Հիւրմիւզեան տաղերու նմանութեանց և սեթեւեթեալ նազանքէն։

1861էն մինչեւ 1871 գրեթէ ոչինչ հրատարակած է. Փարիզի մէջ այդ տասը տարին իրեն համար լուռ աշխատութեան միջոց մը եղած է. գրել, կարդալ, լուսանկարել, դիտել, օրինակել, առաջնորդել երիտասարդութեան և առաջնորդուիլ Ֆրանսայի մեծերէն՝ հանրապէս առնուք եղած են իր զբաղումներուն բովանդակութիւնը։ Այդ միջոցին Պոլսի հետ իր կցորդութիւնքը կարի ցանցառած էին, և հին Պոլսեցիներուն տեղ անցած էին նորեր, որ կարի նոր և տաք խնդիրներով զբաղած՝ ա՛լ դուն ուրեք կրնային յիշել Նոր-հին Միսաքեանը։ Փարիզի մէջ ալ բաւական չատցած էին Հայերն և կրնային Միսաքեանի կարօտը լեցունել իրենց զուարթ տեսութիւններովը։ Իր մենարանն ալ հոն՝ ընդարձակ վերնայարկի մը սրահն էր, բաժնուած քանի մը արուեստական սենեակներու՝ խորակերտ զուարճալի անջրպետներով, որոնց մէջ էին իր մատենադարանը, իր աշխատանոցը, իր ճեմարանը, իր բակն ու պարտէզն (¹) և հանոցը։

Թուչուններու և հաւերու սիրող մըն էր ինք. իր ծանօթներէն մին կը պատմէ՝ որ օր մը տեսած է Միսաքեանը Փարիզի փողոցներուն մէջ արտմագին և արտասուաթոր՝ որ

(¹) Սրահին մէկ անկիւնն հողայատակեալ պարտէզ մը շինած էր։

մանրոյթն տակն առած մէկ հիւանդ իր հա-
վերը, կը տանէր զայն յատուկ բժիշկի մը։
Ասոր նման շատ խանդադատելի և զուար-
ճալի մանրավէպեր կը պատմուին իր փարիզ-
եան կենցաղին վրայ. հոն անցուցած է, կըսու-
ուի, Պոլիսի երիտասարդական վարքէն բա-
ւական տարբեր վարքով ալ կեանք մը։ Այդ
մանրավէպերն ալ կը թողունք ուրիշի մը
պատմել։

Միջոց մը էր. Տիւլորիէի կողմէն կառա-
ջարկուի իրեն հայ լեզուի ուսուցչութիւնը
Քոլէժ տը Ֆրանսի մէջ. բայց այն ատեն Փա-
րիզ գտնուող լեզուագէտ հայ քահանայ մը
մէջ նետուելով՝ կառաջարկէ ինքզինքը։ Ա-
սոր վրայ Միսաքեան կրա՛կ կտրած՝ ծանր
գիր մը կը գրէ Պոլսոյ պատրիարքին, որուն
մէջ կշտամբանքով յիշելով այս անիրաւ ոտըն-
ձգութիւնը՝ կը յայտարարէ թէ գիրքերը
ծախելով Մարսիլիա և անկէ Ետնա պիտի
անցնի՝ ինքզինքն Եմպեդոկլի պէս հրաբուղ-
խը պիտի նետէ։ Սրտնութի՛ւն ամեհի՛ և
արժանի՛ հոմերական դիւցազններուն։

Փիլիսոփայական հռետորական ու քիչ մըն
ալ բժշկական և անդամահատական (որմէ չէր
ախորժեր) դասերու հետեւած է իր պարապոյ
ժամերուն, այլ նախընտրած ճիւղն եղած է
միշտ հայ մատենագրութիւնն և բանաքննա-
կան ու մատենագիտական արուեստն առ հա-

տարակ։ Փարիզի պուլիճիսդներուն մեծ մասը ճանչցած և ամէն չաբաթ ցանգորդած է անոնց Միսաքեան՝ պրպտող կրկտող հետաքըննութեամբ ու մատենամոլ չռայլութեամբ։ Կըսուի նաև թէ վայելած է ժամանակակից քանի մը Եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու բարեկամութիւնն ալ. թէ իր յորդորումովը Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ թարգմանած է մէկ քանի գրաբառ հրաշակերտներ, մանաւանդ Պօղ Վիրգինէն, (1) թէ Հ. Սարգիս Թէոդորեանի 4 հատոր Մուրատեան վարժարանի պատմութիւնը տպագրուած է իր ձուլել տուած գիրերովը, թէ Փարիզցիք իր վարած մենիկ ու ինքնաբաւ կենցաղին արտակարգութեան համար՝ մատնանիշ կընէին զինքն «Ահա հա՛յ փիլիսոփան, հա՛յ Լամարդինն ըսելով», թէ.......

Բայց այս և ուրիշ շատ զրոյցներ, որ իբարու ներհակ բաներ ալ կսաբերեն, չեն կըրնար՝ գէթ նոր սերունդին՝ ներկայացունել մարդուն վճռական նկարագիրը, մինչև որ անձամբ չներկայանայ ինք մեզի իր բովանդակ երևոյթներովը՝ տունին ու գրական։ Պէտք է Պոլի՛ս գայ Միսաքեան, որպէս զի տեսնենք շօշափենք զինքը, խօսի՛նք իրեն հետ, խօսի՛ մեզի հետ։

---

(1) Պէռնարտէն տը Սէն.Բիէռի այս սիրուն գոհարը թարգմանած է գրաբառի Կ. Ս. Իւթիւճեան ալ՝ դարձեալ Միսաքեանի թելադրութեամբն և սրբագրութեամբ՝ Հիւրմիւզեանէ շատ առաջ։ Մենք տեսած ու հաւնած ենք այդ ձեռագիրն ալ Կ. Պոլսեցի թարգմանիչին քով։

Դ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեւտոնեան պայքարը. — Միսաքեան պաշարեալ եւ հրանիւթի քանդուած. - Ողջն ի Փարիզ.—1871ին ա-նուոր անկումը եւ Պոլսոյ Հայոց վիճակը. — Ռո-պենսոն'ն ի Փարիզ, Ռոպենսոն'ն ի Պոլիս. — Իր ընդու-նելութիւնն հոս.—Միսաքեանի զաւակները.—Մասիսի խմբագիրը.—Շուշ կինեայ իր պատրանքն. – Իր Գոր-ծակցակարգը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, մեր դպրոցը.—Թէոդորոս Զօրայեան փիլիսոփան.—Պուէ՛-տը.—Իր Ա. դասը.— Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ եւ Անտ-ֆառսիս.—Աշխարհաբառն դէպի գրաբար.— Միսաք-եանի ակադեմական մէթոդը.— «Զե՛ն կարդար կը գը-րեն, չգիտե՛ն դաս կուտան».— «Սկիւտարի հողն ու ե-ղանակը տե՛ղ մը չիկայ».— Միսաքեան երեսփոխան եւ տեսչապետ.— Իր կենցաղն 1885են ասդին.— Իր ժա-մադրավայրը.—Իր ապրանքն ու տարազը. – Միսաքեան Հանրի-ալդայ.— Տեղական ու հոգեբանական պատճառա-բանութիւններ.—Իր սրտին ու սենեակը.—Իր մարդա-տեցութիւնը.—Իր ծերութիւնը. —Իմ Տարուհենականու-թեան յառաջ.—Հիւանդութիւնը.—Վախճանն եւ յու-ղարկաւորութիւնը. —Սկիւտարն եւ Սկիւտարցին. — Իր Պարթենոպէն ու Պանթէոնը. — Վերջաբանական քանի տեսութիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական թուականն 1870։ Տեւատնեան հուրին նախկին պայթումէն իբր ամիս մը եւոքը՝ Միսաքեան իր Նոր Բարե-շնեին հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝ իր սիրական մատեաններովը, իւրակերտ բու-րաստանովը, թռչուններովը, հաւերովը, իր երագներովը, յոյսերովը և պատրանքովը։ Իբրեւ դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք, ինք օրերով առաջ՝ հակառակ Փրանսացիներուն սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս աղիտաւոր պաշարումը. մինչ Փարիզցիները կրակ ու բոց կտրած «ա պէ՛ռլէն» «ա պէ՛ռլէն» կը գոչէին, ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝ պաշարած էր բաւական ուտելիք, գլխաւո-րապէս օթեկ հացի կարմրած չորտեր ու քա-ճիճ ճէղվամը՝ պատրաստուած դարակներուն վրայ։ Եւ անոնցմով էր որ շաբաթներով կը կերակրուէր՝ մինչ նքթեալ ամբոխն անսուրբ կատուներն եւ մուկե՛րն անգամ կը մաշէր կո՛յր կատաղութեամբ։ Բայց քիչ մնացած էր որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր զինքն ալ ռումբերուն ներքեւ. վասն զի երկրորդ շաբթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի սենեակը խոշոր հրանիւթ մը, և կործանելով առաստաղը՝ ձգած էր բովանդակ յարկը ան

ու դողի մէջ։ Այս դէպքի մէջ դէպքն է՝ որ առիթ տուած է իրեն յօրինելու խոկոյն քերթուած մը, որուն մէջ կը նկարագրէ պաշարումին խստութիւնն և շուրջանակի աւերը ռմբեկական, իր դժբաղդ վիճակը ճակատագրեալ, Ֆրանսացիներուն զայրագին խուճապը, Փարիզի բնակիչ մոլութիւններն և փարիզցիներուն զեղծ վարքը՝ պաշարումէն առաջ. հո՛ն է՝ որ երբայեցի գուշակի շեշտերով կը կշտամբէ իր երբեմնի պաշտած յեղամիտ Ֆրանսացիները։ Գրեթէ բոլոր Հայերն ալ փախած էին Փարիզէն. սակայն ինք՝ Ֆրանսացիներուն զուարթ և երջանիկ օրերուն երբեմն ուրախակից՝ կուզէ նաև աքիլլեան կարեկցութեամբ մը թշուառակիցն ըլլալ անոնց, և կը մնայ հոն՝ թերեւս մեզի անծանօթ ուրիշ պատճառներով ալ։

Այսպէս պատեալ պաշարեալ Միսաքեանի ալ փարիզեան վերջին օրերը՝ գերմանական մուխերով աւելի կը մթագնին կը խաւարին, ամէն յոյսի հետ խորտակուելով հեղեղեալ խառնակութեանց մէջ, որոնցմէ ազատիլ չէր հնար բայց եթէ համբերութեամբ և պատեհական փախուստով մը։

Ամէն բան լմնցած էր 1871ին։ Այդ ահաւոր անկումէն ետքը՝ Միսաքեան սկսած էր նկատել գաղիական հռչակեալ մեծութիւնն և գիտութիւնը ճշմարիտ փիլիսոփայութեամբ մը,

տակ մերկ աչքով, առանց խոշորացոյցի, առանց ակնոցի անգամ։

Տարիքը լեցած, իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած, իր հին ծրագիրներն յանկարծակիի եկած, հրապարակին անձկացած՝ յետին ոխ մը կը փրթի ընկրկեալ սրտնեալ և ճարահատեալ պանդուխտին ներսէն, ու աչքն Արեւելք կը դարձունէ։ Ա՛լ դառնալու է Պոլիս։

1871ը Պոլսի հայերուն ամէնէն բեղմնաւոր տարիներէն էր. գործօ՛ն, խօսո՛ւն, սրբագրեա՛լ, խարքալեա՛լ։ 1860էն ի վեր ամէն բան առած էր՝ տակաւ յառաջատութեամբ՝ նոր և աշխարհիկ գնացք. կերպացած էր խօսողներու կանոնաւոր չարք մը և խօսելու կանոնեալ լեզու մը. հին կռիւները, կուսակցական մուայլ ու տգէտ վէճերը՝ գէթ առերեւոյթս՝ խափուցուած էին հարթ համերաշխութեամբ մը. միայն Փրանսական անկումով՝ բաւական ցնցած էր. նմանող նոր երիտասարդներուն պատրալից խելապատակները, որ 10-20 տարիէ ի վեր դարիլ սովորած էին՝ Փրանսական մատենագրութեանց ու փիլիսոփայութեանց տեսիլներուն հետ՝ Փրանսական պոռոտագոյն անուրջներ խիզախ պարիկներ և յախուռն կիրքերու արդիւնք յախուռն սկիզբներ։ 1860ի առաջնորդող սերունդը՝ դեռ մասամբ գործի գլուխ կանգնած՝ կը

խրախուսէր նորահաս երիտասարդներին՝ իր ազդեցութեամբ ու չափազանց թոյլտուութեամբ (tolérance)։ Օրագրութիւնն՝ հիներէն ու նորերէն կը բանէր ժամանակին կարող ձեռքերուն մէջ, Մասիս, Փունջ, Օրագիր, Մանզումէ, Մեղու օրուան թերթերն էին, ու կը կարդացուէին իւրաքանչիւրն իր գոյնին մէջ՝ պահպանական, կղերական, համարձակ, զաւեշտական եայլն՝ մանրամասնութեամբ ֆրանսականին եթէ ոչ էութեամբը գէթ երեւութեամբը ճշգրտատիպ։ Եւ այս կեանքը ֆրանսակեաց Միսաքեանին ալ չսիրած բանը չէր։ Այդ նմանող զարգացումին ձայնը՝ մանաւանդ հեռուէն՝ շատ անուշ հնչած էր իրեն, անո՛ւշ այնքան, որքան դառնացած էին իր շուրջի որոտող ձայները։

1871ին վերջերն է՝ որ կը ժամանէ Մարսիլիայէն Պոլիս՝ նոյն պարզ և փիլիսոփայ տարազովը, որով կապրէր Փարիզի մէջ՝ հետն առած մինչև իսկ իր 24 տարուան փէսը․ բա՛րք։ Երկու հազարի մօտ գիրք ու ձեռագիր բերած էր հետն և երկու կառքի չափ սարուփարթայ, որոնց ամէնուն անօրէնն ու խելք հասցունողն ի՛նք եղած էր ու ի՛նք պիտի ըլլար միշտ՝ ասեղէն մինչև թելը․ սառուգիւ, կենցաղին նայելով, Ռոպէնսո՛ն ի Փարիզ Ռոպէնսո՛ն ի Պոլիս։

Նոյն օրը ժողով կար, կըսեն։ Ժողովա-

կամմերէն իր ծանօթները գալուստն իմա-ցածնուն պէս. կը փութան հետաքրքրու-թեամբ դիմաւորել զինք, և հարևանցի թօթ-ուըտուքէ մը ետև՝ բերել ժողովին սրահը, ուր չնայելով իր նժդեհական արտաքինին, կը գտնեն իրեն պատուալից ընդունելութիւն մը։ Երկրորդ օրն այցելութիւն մը կու տայ Օտեան Պօղոս աղայի բանասէր որդւոյն. հոն կը գըտ-նուի նաև Գեր. Մկրեան Տ. Յովհաննէս հայ-րը։ Միսաքեանի մեկնելուն վրայ Օտեանի որդին 20 ոսկի Մկրեան հօր կու տայ՝ որպէս զի նոյն ժամուն Պուէտին յանձնէ ի ծախս իւր նախապատրաստութեանց։ Ճամբան հան-րակառքին մէջ շատ կը ստիպէ քահանան Միսաքեանն՝ որպէս զի ընդունի նուէրը, բայց անհնար կըլլայ իր հաճութեամբն ընդունել տալ. մինչև որ հարկ կըլլայ բռնի գրպանը լեցունել։

Այնուհետև իր համբաւն անդրադառնա-լով բաւական խորունկ ալքերէ, կըսկսի տա-րածուիլ մանաւանդ գրագէտ բռուած դասին մէջ. «Տեսնե՞նք, ներկայանա՞նք, խօսի՞նք հետը» կը շշնջեն անկարծօրրաբար, բայց մեր նորեկն այն տեղուանքը չէ շատ։ Մէկ քանի շաբաթ հիւր կըլլայ Սկիւտար, Իճատիյէ, Իւթիւճեան Կարապետ էֆէնտիի տունը, մին-չև որ իր ծնած թաղին եկեղեցապատկան պանդոկին մէջ կը պատրաստէ սենեակ մը, ուր և մնաց մինչև վերջը։

Խասգիւղի կրակ ու գրագէտ երիտասար-դութենէն, իր հին բարձրաստիճան աշակերտ-ներէն, Պոլսոյ հայ իմացականութենէն կարե-ւոր խումբեր հետզհետէ կայցեն կը տեսնեն ու կը շօշափեն փիւնիկ մարդը, որ անզանա-զան (indifférent) պարզմտութեամբ կը տե-սակցի ամէնուն հետ՝ դեռ բաւական վառ Փարիզի համարձակ տեսիլներովը և յիշատակ-ներով, մինչև որ կը լուծուի ի՛ր ալ պատ-րանքը, մինչև որ կը խմէ բիւզանդական ջուրը։

Լուր կելնէ նաև իր ազգականներուն մէջ թէ Միսաքեան կարգուեր է, զաւակներ ու-նեցեր է, ու այդ զաւկըներովը եկեր է Փա-րիզէն (այս լուրն ինք հանած էր)։ Կերթան անձկութեամբ և կը հարցունեն զաւակները.
— Զաւակնե՞րս, ահաւասի՛կ։ Եւ կըսկսի ցու-ցադրել իր բազմեղբայր գիրքերը։

Դարձեալ աղէկ չգիտենք՝ ի՛նչ խօսակցու-թիւններ տեղի ունեցած են Մասիսի հին խմբագիրին տունն և ի՛նչ եղած է գլխաւոր պատճառն՝ որ այնքան երկարամեայ բարե-կամներ այնքա՛ն տարակարծիք գտնուեցան ապա իրարու և թշնամացա՛ն իսկ, մինչև որ այդ գրական ու անձնական քակտումին՝ եղաւ գլխաւոր պատճառ Միսաքեանի պոլսական ձախողուածներուն ալ։

Մասիսի խմբագիրը բաւական ստիպած

ըլլալու է Թարմ Թարմ հրապարակ նետելու
համար իր հին երէցը, որ մինչեւ ետքը պըն-
դած ու չէ զիջած՝ գէթ տարի մը հեռուէն
ազգին վիճակին ուսումնասիրելէն ետեւ գոր-
ծի սկսելու խորհուրդով։ Դարձեալ՝ Միսաք-
եան բաւական անշողոքորթ յանդիմանու-
թիւններ ուղղած ըլլալու է, ըստ իր սովո-
րութեան, Կ. Ս. Իւթիւճեանի՝ գրական քա-
նի մը խնդիրներու և անձնական պարագա-
ներու համար, որ բնական տարաձայնութիւն
մը կը ձգէին քառորդ դար մը ամուրիաբար
Փարիզի մէջ իմաստասիրողի մը և քանի տա-
րի ամուսնական կենցաղով մը Արեւելքի Հա-
մին մէջ գրողի և գործողի մը միջեւ։

Միսաքեանի պայմանադրած այդ տար-
ուան պայմանաժամին՝ համառօտեցաւ, սա-
կայն, բաւական ձախորդ կերպով։ Ժողովէն,
օրագրութենէն, Թաղերէն այդ անձն իրենց
կողմը քաշելու համար բան չմնաց որ չընէին.
սակայն ինքը դեռ ինկած չէր իր հին անմէջ
չէզոքութենէն, ու Թարմ և հզօր համբաւին
գիտակցութիւնը՝ բաւական ուժգնութեամբ
անխախտ կը պահէր զինքն հոն։

Իր նախնի ծանօթներուն տեսական ազ-
դեցութեան ու համակրութեան գաղափարը՝
դեռ հզօր կը պահէր իր Փրանսական անձնա-
սիրութիւնը, իր համարձակ անձնավստահու-
թիւնը, որ յաճախ ալ աններդաշնակելի հը-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փիլիսոփայական (իր իսկ բառով). միտքին։ Կա՞յին այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քսան և չորս տարուան ծոյլ տարակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միսաքեանի իմացականին ու բարոյականին հակոտն վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւունք ունենալու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչափ ալ ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրերէն։ Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն ատելու։

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէութեանց կոյս ոգին անդին չանցաւ քանի մը մտերիմներու տունը խորհրդակցական սահմանէն։ Հին կարապն հրապարակով խօսեցունելու ոմանց հետասնդութիւնն՝ յաջողեցաւ վերջապէս նետել օրուան ատեանը, բաւական ձախորդ պարագաներով, տարաբաղդ Միսաքեանը, որ արդէն ազդեցութեամբ մը «Առաջին անգամ այս պարագաներով հրապարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր» կը գրէր իր առաջին տողերով. երանի՜ թէ մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն ու չգրէր դեռ։ Ահաւասիկ այդ պարագաները. վա՛յ, կենդանի բառերուն վրայ ծագած էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փունջի մէջ, որ կցորդուելով հին հաշիւներու և պրկումներու հետ և տակաւ աճելով՝ առաւ ակադեմական

գուարճալի երեւոյթ մը. բատարաններ, փոստարաններ, դատարաններ յուզուեցան ամիսներով. գրագէտ չմնաց որ բան չգրէր այդ բաներուն՝ լայնքին, երկայնքին, քղանցքին ու տուներին վրայ. գրեցին մինչեւ Ա. Մ. Գարագաշեան ու Տէրոյենց ալ: Եւ այդ գոր-տամկնամարտն էր՝ որ պարպեց Միսաքեանն անգամ իր լռութենէն ու գեղեցիկ պատ-րանքէն:

Համերական այդ հպարտ մակագիրով գը-րեց ի՛նք ալ քանի մը հռետորական յօդուած. իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զին-քը. այլ, չիտա՛կը, բանը չէ՛ր արժեր ա՛յն-քան լեզու և ա՛յնքան դիցաբանութիւն և տրամաբանութիւն սկըրթելու չափ:

Չէ՛ր արժեր որ այդ բառական ու անձ-նական վէճին համար՝ առաջին անգամ իր բովանդակ կծանող լըջութեամբն հրապարակ նետուէր, վիճէր, մերթ ողայանար ու մերթ վարժապետանար, սուլուէր, հեճուկի մատ-նուէր՝ Փարիզի քսան և հինգ տարուան փի-լիսոփան, որուն համար կայի՛ն աւելի կարեւոր գործեր: Յաջողեցան, Յ. Պարոնեանի ըստա-ծին պէս, իրենց ծովը ձգել հին լուղորդը, և յաջողեցան ընկղմել խակ զայն, վասն զի ի-րենց ընդդիմոտնաբար կը լողար և կը մաքա-կէր զիրենք անխնա՛յ:

Շատ տղայ էինք մենք այն ատեն, և Մի-

սովորական տեսնելէ առաջ՝ տեսանք ու կար-
դացինք իր գրուածները բացառիկ հետա-
քրքրութեամբ. զմայլեցանք իր ոճին ու
ճարտարախօսական ուժգնութեան վրայ կրթ-
ուած նորանշան անձնասիրութեամբ, և ա-
նորոք ճշմարտասիրութեամբ մըն ալ առած
խրատուցիչ կերպարանք։ Կը բաղձայինք տես-
նել փիլիսոփայ մարդը, կուզէինք մենք ալ
տեսնել զինքը, դաս առնել իրմէն. մանա-
ւանդ մեր մէջէն մէկին՝ որ կոյր սարսափ մըն
էր հին յիշատակներու հին լեզուներու և հին
մարդերու։

Պոլիս գալէն տարի ու կէս ետքը պատա-
հեցանք իրեն. անձրևոտ իրիկուն մըն էր երբ
ներկայացանք անոր։ Պատուելին (վասն զի
այսուհետև այս անունով պիտի անուանենք
զինքը) Սէլամիյէի փուռնէն հաց կառնէր.
միջահասակ, խարտիշամօրուք, առոյգ կազ-
մով, կարմիր երեսներով և վառվռուն աչ-
քով՝ վաթսունենոց մը կը ցուցնէր։ Արտաքին
երևոյթը՝ փիլիսոփայ ամեղանէն ու անյարդար
մօրուքէն ու ճակտէն զատ՝ չունէր կարգէ
դուրս բան մը։ «Օ՛ բարև ձեզ» ըսաւ, և տաք
ժպիտով մը քանի մը խօսք փոխանակելէն
ետև՝ «Ներքակութիւնս տանենն է» կրկնեց և հե-
ռացաւ։

Քանի մը օր ետքն՝ իմացանք որ մեր հա-
ղորդակցութիւնը մատնիր է եղեր դատախօս

դնել մեր դպրոցին Միսաքեանը։ Չէի՞նք ակնկալեր զայս. զի թո՛ղ որ չարունակեալ խառնաշփոթութիւններէ ետքը՝ մենք ալ ուսումէ յուսահատած՝ ինքզինքնիս տուած էինք խառնաշփոթ դպրոցական կեանքի մը, լսած ալ էինք որ Միսաքեան՝ հակառակ իր մէկ հին Վսեմ. աշակերտին թախանձանքին՝ ըսած էր քանիցս թէ «Ես դասատուութիւն ա՛լ չեմ կրնար և չեմ ուզեր ընել»։

Մեր այս դպրոցն ունէր այն ատեն արտաքին կանոնաւոր երեւոյթ մը և ներքին անկանոն վիճակ մը. աշակերտներէն շատեր երես ելած էին, ու հասակաւորներն ալ՝ ինչպէս ըսինք՝ վարակուած խառնաշփոթութեանց հետեւանքով։

Ուսումնական վիճակը՝ Ֆրանսերէնէն զատ՝ շատ յետնեալ ու դադարեալ իսկ էր։ Ցաւօք հարկ կըլլար մեզի՝ դաս տալ մեր հայերէնի դասախօսին. յառաջադէմներն ու աչերնին բացուածներն՝ հետզհետէ կելնէին դպրոցէն։ Քանի մը ընկեր էինք՝ որ քիչ մը սէր ունենալնուս համար հայ լեզուին՝ դեռ կը դիմանայինք հոն, և ինքնին՝ առանց առաջնորդի՝ կը կարդայինք օրուան բանաստեղծութիւններն ու գրաբառ խոշոր գիրքեր, Զարգացեցոցն ու Ոդիսականը: Ունէի՞նք Տիգրանակերտցի կրօնախօս ու կրօնակեաց վարդապետ մըն ալ, որուն մատենադարանէն գրաբառ գիր-

քեր փոխ առնելով՝ անյագաբար կը կարդայի տարիքիս անմարսելի բաներ, մինչեւ իսկ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի Պօղոսի ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ և Օգոստինոսի ՑՂ. ԲԱՂԱՔԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅՆ: Ունէինք նաեւ ծերուկ դաստիարակ մըն ալ, որ գլուխ ուռեցունելու աստիճան ժամերով կը պանծացունէր գրաբար լեզուին վսեմութիւնը. մոլեգնաբար ինձ կը խօսէր մեծ Հ. Արսէնի ու Հ. Եդուարդի վրայ՝ հին յոյն կէս իմաստուններուն նման ձեռքով ոտքով շարժուձեւերով ոստոստելով: Ա.ը կը նմանցունէր նարինջի և Բ.ը ելակի: Կարտասանէր տուփական չեշտով մը անոնց ոտանաւորներէն ճոռոմագոյնները, զորս գոց ըրած էր. մերթ կը պոռար աստուածապարարկի մը պէս «Պսակունքնե՛րդ ուտեմ, Հա՛յր Եդուարդ», մերթ լուռ մուռ հիացումով կարտասուէր՝ աչերն յառած իր մուսային (վասն զի ունէր եւսակական մուսայ մըն ալ). արտասանած ամէն մէկ բառին նուիթացած ձեւերը կը կաղապարէր իր ալեծածան մարմինին վրայ՝ դերասանական շարժումներով և տաղտկացունելու աստիճան կրկնաբանութիւններով, այնպէս որ տղայոցմէ շատերն ա՛լ երես ելած էին: Կը խօսէր հին իմաստասէրներուն, մանաւանդ Սենեկայի վրայ, որուն ստոյիկ իմաստներուն սիրահարած էր՝ կարեւէր խաբուելէն ետեւ տանինին սիրոյ մէջ. կը խօսէր

աստուածաբանական ու փիլիսոփայական խորունկ նիւթերու վրայ, Բարիի եւ չարի սկիզբին, Նիւթին յաւիտենականութեան, իրաց վախճանին, Գիւբազորեանց ու Ճեմականաց վրայ՝ ճիշդ հին հայու մը և մանաւանդ Ա. Մանծոնիի գիտուն-իմաստակ Ֆէրրանտէ զուարճալի խելքովը և տրամաբանութեամբ([1]), և մենք՝ մանաւանդ ես՝ ժամերով մտիկ կընէինք ի յարգանս իր մաքուր ծերութեան այդ գէր վարժապետին առենականները, որ չատ եպիսկոպոսացածներու աշխատակցած Տաճնազարեան ու Ներսէսեան վարժարաններուն դաստիարակած ու Ռ. Պէրպէրեանի ալ վարժապետած և Միսաքեանի ալ աշակերտակիցն եղած էր։ Այդ կարգէ դուրս առոյգ ծերունին՝ ցայնվայր դպրոցական յարկերուն տակ մեր տեսած միա՛կ իմաստասէր մարդն էր՝ որ նախկին բողբոջը մնոյց մեր մէջ ծաղկաքաղ փիլիսոփայութեան մը և համբերող առաքինութեան։ Այդ անձն էր Թէոդորոս Զօրայեան, ուտելիքն էր արմատ չաքարած պանիր և քաղցուեղէն. միս քիչ կուտէր։ Եւ մեռաւ իննըսնամեայ։

Այս Զօրայեան՝ որ առաջ աւետեց մեզի թէ Միսաքեան Գուէտը մեզի պիտի դասախօսէր. Ա՜հ, այդ Գուէտ անծանօթ մակդիրը

([1]) Ա. ՄԱՆԾՈՆԻ Խօսեցեալ, Թրգմ.- Հ. Եղ. Հիւրմիւզ. տպագր. Վենետիկ, 1875. հատ. Բ. էջ 451—454։

մանաւանդ՝ շատ կը հետաքրքրէր մեզ. արդե՛ք Գղատոնի կապարէ՞ն կերած թէ Եղիա Մարգարէին քղանցքին կտորէ՞ն ձեւացած մարդ մըն էր Գուէտը. ամպրոպային հմայք մը կար այդ պուլս ձայնին մէջ, յոյժ տարբեր և յոյժ գրաբառ ալ Ֆրանսական թոնով Նա՛յ ձայնէն։

Անգամ մը իմ բացակայութեանս՝ այցած էր դպրոցն ու ախորժած մեր մէկ քանիին գրաբառի համար ունեցած տարփանքէն։ Իր երկրորդ անգամ և վերջնապէս հաստատուելու համար գալու որոշուած օրն՝ առաջին դասարանը կըսպասէինք 6-7 հոգի կրօնական լռութեամբ։ Հասաւ ակնոցաւոր մարդը (1), վրան ալ մանթոյ մը. խոշոր ֆէս մը գլուխն և քանի մը գիրք ծրարած անութին ներքեւ։ Եւ ֆրանսական թեթեւ ոստումով մը բազմեցաւ իր աթոռին վրայ. չափ չունէր մեր ուրախութիւնը՝ մանաւանդ մենէ երկուքին։ Գըմտածէինք պատանեկան երկիւղածութեամբ՝ թէ 25 տարի Փարիզի մէջ անցունող մարդ մը, որ կը ներկայանար մեզի այդ պարզ հայու տարազով, անշուշտ փիլիսոփայ մը ըլլալու էր եթէ ոչ Պրոմեթէոս մը։ Կը դիտէինք իր յանկարծական շարժումները. Ֆոնօկրաֆի

(1) Իբրև մարմնական նշաններ՝ Միսաքեանի վրայ դիտուած է աչքին միոյն շեղութիւնն և մէկ ճկոյթին կաղկամութիւնը։

պէս կը քաղէինք իր բերնէն թռած զգոյշ բառերը, զոր կարտասանէր իրեն սեպհական մե՛ղմ, յստա՛կ, քաջոլո՛ր արտասանութեամբ։ Առաւ քանի մը տեղեկութիւն մեր անցեալին վրայ և հարևանցի քննութիւն մը ըրաւ մեր հայերէնին։

Քանի մը պատասխաններ տուինք Զարգացեալէն, որոց չհաւնեցաւ։ «Զարգացեյո՛ց ալ կը կարդաք, հէ՛. դուք ճիճ չեղած մարդ դարնել կուզէք կոր։» Ոտանաւոր ալ կը գըրէինք այն ատեն. «Արձակի՛ աշխատեցէք, ըսաւ, ձեզի Հիւրմիւզի գործերը պիտի կարդացունեմ. Տեղեմաք և տրամաբանութեան ալ դասեր պիտի տամ»։ Քանի մը անգամ այսպէս փորձելով շարունակելուն վրայ՝ հետզհետէ կը փոխուէր մեր հայ ուսումին ընթացքը. Հոմերի Իլիականը տեղի տուաւ Վիրգիլի Ենէականին ու Ֆրանսերէնն ալ Հայերէնին, որուն վրայ մանաւանդ ե՛ս շատ ուրախացայ։ «Ես կուզեմ որ, ըսաւ, աղէկ սորվիք Հայերէնը, մինչև որ չհարստանաք գաղափարով՝ գրել չպիտի տամ ձեզի. Ֆրանսերէն ալ պիտի տամ՝ բայց հարիւրին իննսուն Հայերէ՛ն պիտի սորվիք։» Տանդլի՛ պէս զարկաւ այս վճիռը մեր մէջէն մէկ երկու Ֆրանսամոլներուն, որ կը զարմանային լսելով այս յայտարարութիւնը քառորդ դար մը Ֆրանսայի կաթը ծծողի մը բերնէն։ Երրորդ դասին հետը բերած էր

Հիւրմիւզի Տելեմաքը, Անաքարսիսի Ա. հա-
տորն ու Ֆրանսերէն հին տրամաբանութիւն
մը, զոր թարգմանելով գաղ պիտի ընէինք և
օրինակէինք ալ. երբեմն Շափսալէն ալ գոց
ընելով իբրև Ֆրանսերէն դաս, բայց ո՛չ իր
ուզելովը: Վեց եօթն ամիս ինկանք ելանք
այդ մէթոտով. աշակերտներուն մեծ մասը
դժգոհ էին ու չէին հետեւեր այդ դասերուն՝
օգուտ քաղելով դպրոցին թոյլ գնացքէն.
այլ կայի՛նք քանի մը հոգի՝ որ բոլորովին
անմռունչ համակերպութեամբ և պատճառա-
ւոր եռանդով, մանաւանդ ապագային մեծ
դասեր կորզելու ակնկալութեամբ, կը հետե-
ւէինք գո՛ցի այդ չոր դասերուն, և ըստ իր
թելադրութեան՝ գիշերներն ու պարապոյ ժա-
մերը կը շարունակէինք կարդալ և օրինակել
խակ՝ Ռոլէնի ու Անաքարսիսի. ստուար հա-
տորները, Ենէականն ու Ե. Հիւրմիւզի տա-
ղերը: Ինք չհասած՝ գրաբարի մէջ (ի՞նչ պա-
հեմ մեղքս) ես առած էի յատուկ զարգա-
ցում մը, պատճառով մը բնաւ գլուխ չու-
նենալով Ֆրանսերէնի, և գրեթէ անսխալ կը
գրէի Բագրատունիի ոճին կապիկ նմանու-
թեամբ մը. գրած ալ էի Որիոն վերնագրով
ձմեռուան վրայ տաղ մը, որուն մէջ բախող
և ողընդժնեայ բառերով ձմեռուան խստու-
թիւններն իբրեւ թէ կը պատկերացունէի,
քանի մը ձեւ ալ յարատելով Մշակականէն.

և կարդացի իրեն զայն ու ըսի թէ Վենետիկ պիտի երթամ ու Հայր Արսէնին պիտի հանձնեմ. ժպտեցաւ, և այնուհետև աշխատեցաւ վարպետ ձևերով առաջքն առնել այդ Վենետիկի գաղափարին, որ ողջոյական գաղափարներուս ամէնէն հաստատունն էր և որ պիտի կըրնար միանգամ ընդ միշտ փրկել զիս.... Ինք Միսաքեան ձգել տուաւ մեզի վերջապէս Հ. Արսէնը, զոր յաճախ խծբծելու առիթեան կը քննադատէր, ու դարձուց մեր միտքերն Հիւրմիւզի նկարէն ոճին. ամէն համ Հիւրմիւզի ոճին մէջ էր, ըստ Գուէային. ամէ՛ն գեղեցկութիւն, հոյակապութի՛ւն, վայելչութի՛ւն, ճաշա՛կ, շնո՛րհ, մինչև Ս. Հոգի՛ անգամ. իր նախապաշարումներէ՛ն էր աս: Կըզմայլէր Անաքարսիսի վրայ. կըսէր սա՛էպ «Հայերէն սորվելու համար ծայրէ ծայր գոց ընելու է Անաքարսիսն և Աստուածաշունչը. չա՛ն պէս աշխատելու է»: Այս խօսութեանց վրայ աշակերտներն սկսան ա՛լ աւելի խըրտչիլ իրմէն, որոնց մէջ կայի՛ն դասէն դուրս մարթանքով զինքն իրենց քաշող և օգտուողներ: Կրտսեր Դուրեան և իր մէկ ընկերը՝ ձգելով իրենց սիրելի ճեմարանը՝ կուգային ունկնդիր ըլլալու մեր դասերուն և առնելու վարժապետական հիւէններնին: Օր մը Դուրեան հրատարակած էր Փունջի մէջ արձակ քերթուած մը գեղեցիկ, զոր ես կարդացի

բարձրաձայն մեր Պատուելիին.՝ մտիկ ընելէ ետեւ քաղցրութեամբ՝ դարձաւ Դուրեանին — «Եթէ յաջողիս, բսաւ, գրել այդ իմաստն Հիւրմիւզի գրաբառովը, այն ատեն կըլլաս ճշմարիտ բանաստեղծ»։ Սակայն Դուրեան գլուխ չուներ գրաբառի. ցայնվայր կը գրէր գեղեցիկ թարգմանութիւններ ու բանաստեղծութիւններ աշխարհաբար. այնուհետեւ իբր ակամայ տուաւ յայտնապէս ինքզինքը գրաբառի՛ ալ։ Քանի մը անձերու այս կարեւոր գործին՝ Պատուելիին հեղինակական յորդորներուն հետ՝ մե՛ր ալ եռանդը պատճառ մը աւելի եղաւ՝ որով իրենց հմտաւոր ապագան պատրաստուեցաւ լրջագոյն յատակի մը վրայ։

Երբէք չէր յօգներ բան մը բացատրելու, տպաւորագոյն ընելու համար, այլ հեղինակօրէն «գացէ՛ք կարդացէ՛ք այս ինչ գիրքը» կըսէր. խորհուրդներ կուտար հեգնութեամբ խառնուած և գեղեցիկ հատուածներ կը կարդար ու կարդալ կուտար լայնսրտութեամբ։

Զուարճախօսութիւնն ալ պակաս չէր մեր դասէն՝ մանաւանդ մէկ քանիներու թելադրութեամբը։ Ամէնէն կարեւորն էր տրամաբանութեան դասերնիս. ինք շատ հզօր խելամտութիւններով կը բացատրէր խորհելու արուեստին կանոնները, որ հիմայ (1898) վերցած են գրեթէ մեր ամէ՛ն դպրոցներէն՝ անդի տալով ճարտարխօսութեան և բանաստեղ-

ծութեան, առաջինը դայեակ սուտին և երկ-րորդը մխիթարանք անյոյս երիտասարդնե-րու։ Այդ տրամաբանութիւնն էր Ֆրանսերէն հին գրքոյկ մը, զոր մինչ ծածուկ կը պահէր և զոր հեղինակին խեղճանալու համար երբ օր մը գտաւ կը թղթատէր մէկուն թելադրութեամբն՝ ինք վրայ հասաւ, զայրացաւ, ու դատա-պարտուեցայ հեռանալ դպրոցէն ամիսի մը չափ....։ Այսպէս՝ շատ խիստ էր իր փոշոտ գաղտնիքներուն համար, և այդ խստութենէն աղէ՛կ կօգտուէին վարպետորդի սաները, որ կըրցան շողոքորթել զինքը։

Պոլիսի Հայերէն-Ֆրանսերէն դասատունե-րուն գրեթէ ամէնն ալ սկսած էին քրթմնջել իր վրայ, վասն զի անխնա՛յ կը դատափետէր անոնք. «Ձե՛ն կարդար, կը գրէն. չգիտե՛ն դաս կուտան» կաղաղակէր։ «Գաղափա՛ր, պատմութի՛ւն չունին, ծանծաղ ու թեթեւ-մարդիկ են»։ Մեր դպրոցէն միայն կառնէր 10 ոսկի ամսական՝ երկսեռ աշակերտներու Ֆրանսերէն ու Հայերէն դասախօսութեանց համար. այս պարագան բաւ էր իրեն դէմ հանելու կարգ մը դասատուներ, որ չունէին շատ վիճակ մը։ Այդ քրթմնջիւններն ու նո-րանոր հնարքներ և իմաստակ դիմախօսու-թիւններ այնպէ՛ս ազդեցին իր վրայ՝ որ սկը-սաւ կասկածիլ մեր հաւատարմութենէն ալ։ Երբ դասէն դուրս բան մը հարցունէինք՝ կը

նեղսրտէր կը փախչրտէր. «Դո՛ւք թելադ-րած էք» կը պոռար։ Այդ կասկածոտ բնա-ւորութիւնն հետզհետէ այնպէս աճեցաւ մեր տղա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մա-նուկի մը պէս մե՛նք կը գործածէինք զինքը, իր խօսքէն ու ակնարկութեննէն դուրս չէինք ելներ։ Կը ձեռնարկէինք իր պատուէրին ան-սալով օրինակել ամբողջ գիրքեր, և հակա-ռակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝ կուզէինք որ ամէ՛ն պարագայի մէջ՝ ի՛նք ըլ-լայ մեր ուսուցիչը։ Ես՝ ութ-տասն ամիս այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմական կէս ընտանեկան դասերուն, և ելայ դպրոցէն չարշի... իբրև թեզ Պուալոյի Արուեստ Քեր-թողականին Ա. գլուխը թարգմանելով յան-գաւոր գրաբար։

Մէկ երկու տարի ևս շարունակեց դաս տալ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական ան-լուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խա-ղալիկն ըլլալով՝ մինչև որ յաջողեցան հանել զինքը. չկրցաւ իր երկա՛ր մէթոտին վրայ հասցունել շատ աշակերտ. երեք չորս հոգի միայն կրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց իսկ յատուկ ճիգովն ու գիտնասիրութեամբ։ Թերևս զղջա՛ց ալ դասախօսութեան սկսե-լուն։ Քիչ մը ատեն ալ դաս տուաւ Գատը-գիւղի դպրոցին՝ առանց զգալի արդիւնքի. «Սկիւտարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ»

կըսէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս սաներ՝ Ամրտոլցիներո՛ւ պէս կը հետեւէին իր խստապահանջ խորհուրդներուն։

Ետքերն սկսած էր քանի մը տուներ ալ առանձին դասախօսութեան...։ Ու անգամ մը ժողովին յուզուած մէկ նիստին ատենապետ ալ եղաւ. փորձա՛նք կացութիւն, որուն վրայ Ե. Պարոնեան գրեց իր զաւեշտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համով անէկդոտներով. սատի՛կ զայրացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն աւրեց ալ։

Ատեցող կը թուէր կուսակցական վէճերու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարեբաստիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զզուանքով կը դատապարտէր Ընդհանուր ժողովին ընթացքը։ Կատէ՛ր, նորերուն հետ, հին կանոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ տեսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամենի(1) ընթացքին ականատես մօտէն՝ կը մկրտէր տեսակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կրնար յիշել։ Ա՛լ հետզհետէ իյնալու վրայ էր իր տրամաբանութեան անաչառ ոգին ալ. 1885էն անդին ա՛լ անկեաց կեանք մը կանցունէր՝ չատերուն աննշմարելի, իր հին անյողդողդ բնաւորութենէն բաւական բան ալ վերջապէս զոհելով իր միջակ շրջավայրին ու ինկած վիճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

(1) Իր բառն է։

տանն՝ զինքը Փարիզէն ճանչցողներ, — բըժիշկ, բանաստէր — «Ո՛ւր է ան Փարիզի Միտաքեանը, սուսե՛րը չէ մնացած հիմայ իր վրայ» կըսէին։ Եւ արդարե՛ւ, տարիներն ու ներհակներն ա՛լ սկսած էին յայտնապէս ազդուցանել իր խո՛ր ու անտե՛ս վէրքերը։ Իր հին ճկարագիրէն իր վրայ կը տեսէին դեռ իր անձնավստահութիւնն և անկարօտ օրինապահութիւն մը, զոր իբրեւ մինչեւ ի մահ, ամէն պարագայի մէջ, իր եռեւէն ընդ քարշ տանիլ կը ջանար։

Զբօսակամ ժամադրավայրն էր Սէլամսըզի Արթին աղա Թորգոմեանի սրճարանը, ուր ամէն երեկոյ ժամը 12էն մինչեւ 1½ ներկա՛յ էր քանի մը բանաստէրներու հետ։ Կը խօսէր ընդհանրապէս օրուան նիւթերուն վրայ՝ իրեն սեպհական որորուն պերճախօսութեամբ մը։

Կը կարդար մանաւանդ Վարդան փաշայի ու Ա. Մ. Գարագաշեանի գրածները. կը խօսէր մրգեզէններու, Փարիզի կենցաղին, Ամիրաներուն և Ճեմարանի ժամանակներուն, Յրանսայի մեծ անձնաւորութեանց և արուեստական գիւտերու վրայ՝ հասուն բացատրութիւններով. կը պանծացունէր անգղիական գործնական հանճարը, կը խօսէր Գերմաններու լուրջ յառաջդիմութեանց վրայ, մեծ յոյսեր և համակրութիւն կարտայայտէր Իտալացիներուն վրայ. սակայն չէր փախցունէր Կա—

թուրք Հասմին դէմ խօսելու՝ գրեթէ միշտ վանական մեկուսի մտածութեամբ մը վերջացունելով իր խօսակցութիւնները։

Տասը տարի շարունակ կերթայինք՝ իրիկունէ իրիկուն՝ չարշիի անշա՛ն և աղաշնո՛րհ գործերու մը մէջ խոշտանգուած միտքերնիս սթափեցունել հոն իր տեսքովը ու խօսքովը, որ ունէին մեր երիտասարդութեան համար հմայք մը հոմերական։ Սակայն շատ ալ կագահէր ու կը խաղար՝ հին հնարքներու մը վրայ։ Երբեմն ալ ժամ մը լուիկ մնջիկ անկիւնը նստած՝ մխաքարշը բերնին՝ առնելէ ետև գաւաթ մը ջուր, կը վառէր լապտերն ու թեւաւոր ստուերի մը պէս կը մեկնէր սենեակը։ Հետզհետէ թախծագին կերպարանք մը առնելու վրայ եղող այս կեանքին կարեկիր, շատերը՝ գործերուն ներածին չափ՝ աշխատեցան բարեկամաբար իրեն յատուկ օրագիր մը հանել տալու, այլ ինք ի սպառ տարտամ խրտուցումով մը չհամարձակեցաւ․ ա՛լ ծեր էր վերջապէս։

Իր հին աշակերտներէն մին՝ մինչեւ անգամ իր ոսոխներուն դէմ հրապարակով ստախելու աստիճան յարեցաւ իրեն, որպէս զի սիրան առնուելով՝ հաշտուի որոնց հետ հին դուճուկներ ունէր․ սակայն ի զուր։ Տարիքին հետ կաճէր կասկածոտ ու մենաւոր բնաւորութիւն մըն ալ, որ կը մթագնեցունէր և

արտաքին աշխարհի հետ անհաղորդ կը պահէր իր իմացականը ։

Միշտ կը կարդար, սակայն քիչ կը գրէր․ գրածն ալ ընդհանրապէս տատանուտ էր․ երկարոտ իմն և անօսրած իմաստներով ։ Տարիքին եօթանասունը կանցնէր և փորձառութիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարթամտութիւնը փոխելու անյար ու անապատճառաւոր զուարճախօսութեանց և հակադրական վարքի մը, որուն մենք՝ դժբաղդ պատահարներով՝ շատ չկըրցանք ըլլալ ականջալուր և ականատես ։

Հին բարքերու վեր ի վայր փոփոխութիւնը, հրապարակային կապիկ ու չտես կեանք մը, իր կարի ճշմարտասիրութենէն ու անձնասիրութենէն թելադրուած մարդատեցութեան մը հետ՝ ուծացուցած էին զինքն իր սիրածներէն անգամ. և Միսաքեան՝ կապուած իր ախորժներէն ու փետրաթափ՝ ա՛լ գործած էր իր թաղին մէջ պարզ Հաճի աղայ մը՝ կենակից ու խօսակից անուսում մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկընալնուն համար՝ ինքն ալ ստիպուած էր խօսիլ անոնց հետ անո՛նց միտքովն ու լեզուով, որով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ տիրեց իր վրայ ալ․ անհնա՛ր է չպղըշկիլ իր շուրջէն (1)։

---

(1) Ի․ Թէն Շէքսբիրի վրայ ի պատմ. Անգղ. գրականութեան։

Այդ շուրջի անձերը կը դառնէին իր ներքինն իր փոքր արտաքինէն ու ըստ այնմ կը բեր-ուէին իր վերաբերումով. գիտցողներն ու զինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէի՞ն խօսէր, ո՞վ գիտէ, ի՞նչ էր իր մեծ մեղքը։ Մենք հոս կը ջանանք ըստ կարի՝ հոգեբանական և յայտնի պարզ պատճառներու և պատմական երեւոյթներու մէջ գտնել իր այդ այլակեր-պութեանց և այլակեցութեանց սկիզբը։

Ոչ մէկ կուսակցութեան չյարելու անորոշ ճիգ մը՝ կուսակցական և խօսուն ժամանակի մը մէջ՝ ձգած էր զինքը շատ հեռուն հասա-րակաց կարծիք ըսուածէն. թերեւս՝ զի հասած էր կարգ մը անողոք ճշմարտութեանց սահ-մանագլուխները, որ ճակատագիր կանուա-նենք, կամ զի իր մեծափրտութիւնը ունեցաւ մարդասիրայ ներանձնութեան խորունկ պատ-ճառներ, զորս չկրցաւ չքացունել իր գիտցած փիլիսոփայութիւններէն և ոչ մին։ Եկած հա-սած էր այնպիսի ժամանակի մը, ուր հին բարքերն՝ իրենց անտաշ պարզութեամբն իսկ՝ կը մաքառէին դեռ զիրենք եղծանող նոր շրջումներուն հետ։ Այդպիսի շրջան մը կան-ցունէին Հայերը 15-20 տարիէ ի վեր. այդ շրջանին մանաւանդ՝ շա՛տ դժուար է ապրիլ փիլիսոփայաբար. հին հանգստաւէտներն ու օրէնքի այնչափ կարեւորութիւն չտուողները՝ կը թուլնան իրենց լաւութիւններէն, իսկ օրի-

նպաստներն ա՛լ աւելի կը խառնուէին, որով
երբեմն իրենց պնդութեամբը աւելի ու աւե-
ցող ալ կ'ըլլային։ Պառաւեալին ալ՝ իր հին բար-
քին հետ՝ հիմէ նորէ խառնուած կենցաղավարու-
թիւն մը ունէր, որ շատ բանին չէր գար ժաման-
նակին մարդոց և շրջուն մեքենայով յառա-
ջընթացներուն. և ինք ալ փորձառու այդ
շրջումներուն, ա՛լ գիտակից որ չպիտի կըր-
նայ ապրիլ այդ մարդոց մէջ իր գիտցած փի-
լիսոփայութեամբ, և դառնացած հարակող
նորութիւններէն (զոր ինք կանուանէր ապա-
կանութիւն)՝ չափէ՛ն աւելի դժդմընած երե-
ցաւ իր խօսքերուն և տարազին մէջ. չափէ՛ն
աւելի խստացաւ, և խորշեցուց իրմէն դրե-
թէ ամէնն ալ։ Տղաները համարեցին զինքը
հասարակ անդրիով մը՝ Դիոգինէս, այլ ինք իր
խստասիրութեամբն ու գիտութեամբ համե-
մատելի էր աւելի Տիմոնի. իր անհամբոյր
բարքովը ու անաչառ դատումովը, անո՛ր
աչքէս կ'ուրեցաւ իր ժամանակակիցներուն հետ,
որ մոռնալով իր անցեալ արժէքը՝ մարդատա-
եա՛ց ըսին իրեն ու մարդատեա՛ց ալ ըրին։
Անոնց վրայ՝ ունէ՛ր այդ մարդատեցութեան
ատանին պատճառներ ալ։ Իր վերջին տա-
րիներուն ո՛չ միայն բարեկեցիկ չէր, այլ կա-
րօ՛տ ալ էր. շատ անգամ կուտար գիրքի, ո-
րով ստիպուած էր բնակիլ անշուք սենեակ
մը։ Ներսակութն ալ ինք կեփէր հոն. կա՛րծ

ալ ինք կը կարէր. ամէ՞ն գործ ի՞նք կը կա-
տարէր այդ չորս կանգուն սենեակին մէջ, ուր
շատ քիչերու ներուած էր մտնել և ականա-
տես ըլլալ առասպելական ամօթի մը, խորա-
պէ՞ս զգացուած հպա՛րտ ամօթի մը։ Այսպէս
տկարող կամ այսպէս ապրիլ ուզող մարդ մը՝
ինչպէ՞ս չըլլար յաճախ դառնախօս և դա-
ժնագործ ալ։ Վերջապէս ի պաշտօնէ սուրբ մը
չէր ինք։

Այդ իր առանձնին ալ՝ Եէնիմահալլէի իջեւա-
նին անկիւնը 5-6 մէտր մեծութեամբ սրահ
մըն էր՝ տախտակափեղկով մը բաժնուած եր-
կուքի։ Դուրսի դուռնէն ներս մտնելուդ՝
դէմդ կելնէր Պատուելիին խոհանոցն ու բա-
կը, մէկը ձախ միւսն ալ աջ կողմէն, բակը
ծածկուած շատ խառնափնդոր էր. չորս
դին դարակներ՝ շիշերով և պտուկներով լեց-
ուած, ամանամաններ, կրակարան, ջրաման,
աղտոտն և մաքուրն իրարու քով, սակայն
միշտ անջրպետուած՝ խելքո՛վ մը։ Ներսէն ա-
ռնլցած գիրքերն ալ շարուած էին այդ բակը,
որուն առաստաղէն կը կախէր ձմեռները պը-
տուղներ — սերկեւիլ կամ խաղող ևայլն։
Երկրորդը՝ բուն սենեակը՝ աւելի խորն էր, և
հոն էին իր անկողինը (երկու պարզ եռոտա-
նիներու վրայ) կարծրացած բազմոց մը, որ
տարիներուն հետ կը ծերանար և կաղտոտէր
և որուն վրայ կը գտնուէին ընդհանրապէս

քանի մը կտոր նորատիպ Ֆրանսերէն գիրք։ Անարը կը հակէր իր աւանդական ձէթի կանթեղը, զոր ամէն գիշեր կը վառէր, վասն զի «կը վախնար գիշերն անլոյս արթուննալէն»։ Անկողինէն դէպ ի իր փողոցի դուռը կը ձգէր չուան մը, զոր կը գործածէր հիւանդացած ատենը՝ — պառկած տեղէն բանալու համար այդ խորհրդափակ մուտքը։ Մեծկակ պաշար մը ունէր անուշեղէնի. ունէր նաեւ պատուհանէն կախուած քանի մը վանդակ թռչուն, որոնք ազատ արձակեց ետքի տարիներուն։ Իսկ գետինն՝ անհամար ձեռագիր ու տպեալ կտորներ, որ քիչ մը կարգի դրուեցան մահուընէն ետքը, և որոց ամէնէն աննշանին արգիլուած էր դպչիլ իր կենդանութեան ատեն։ Այդ խշտեակին վրայէն լսած ենք շատ անգամ՝ կատակ թեթեւ ու անհարթ խօսքերու հետ՝ ներշնչական գեղեցիկ խօսքեր ալ, որ իր նուազաւոր արտասանութեամբը կառնէին քնարական ձեւ։

Քսան տարի այդ խցիկներուն մէջ ճգնեց Պատուելին՝ ռամիկ պանդուխտներու դրացնութեամբ ու հեռահետէ ընկճուած համակերպութեամբ։ Չէ՛ր ընդունէր հոն շատ մարդ։ Իր սակաւաթիւ աշակերտներէն մէկ քանին ու քանի մըն ալ հին բարեկամներ կրնային մտնել հոն. դուրսի դրանը համար ալ չինել տուած էր անկոյծ կղպանք մը յատուկ։ Հո՛ն

էին նաև իր լուսանկարի գործիքը. հո՛ն էր
ի՛նք իր լուացարարը, ի՛նք իր խոհակերը,
ի՛նք իր ծառան, ի՛նք իր տէրը: Շատ կը
կարդար մանաւանդ Իտալերէն ու Ֆրանսե-
րէն մատենագրութեններէն. իր սիրած լրագիր-
ներն էին Թանն և Ժուռնալ տէ Տէպան:
Վերջերը սէր առած էր Թուրքերէնի ալ, և
Անմէտ Վէֆիք փաշայի Տելեմաքը բաղդա-
տելով Հայերէնին հետ՝ կուսումնասիրէր:

Ունէր նաև հազուադէպ բնաւորութիւն
մը. իր առանձնական խօսակցութեանց մէջ
ինչպէս նաև իր գրուածներէն շատին մէջ՝
քիչ անգամ իր շրջավայրին տարածէն վեր
կը հոլանէր իր կարողութիւնը, քիչ անգամ
կը նշմարէիր իր բուն լայնութիւնն ու խորու-
թիւնը, մանաւանդ պատմական ու բանա-
սիրական մասին. ատոր համար՝ արժանիքով
իրմէ շատ վա՛ր այլ գլուխ-ցցուող (poseur)
գրագէտներու չա՛փ ալ չպատուուեցաւ իր
ժամանակակիցներէն. իրար քարընդոտնելով
իրար բամբասելով և յաչաղելով յառաջ անց-
նողներուն մէջէն՝ ո՛ր անծանօթ մատին հա-
րումով՝ ետ մնացողներուն դասն էր ինք,
ուր ապրիլը դժուար և ուրկէ շատ դիւրին
էր, սակայն, արձակել ճշմարտութեան պոռ-
պատի ձայնը. աւելի՛ այդ ձայնէն քան իր
անձէն էր՝ որ կը խորշէին զինքը մարդա-
եաց անուանողներն ալ: Այդ յետամնացու-

թեան մէջ անգամ՝ կը ձգտէր միշտ իմացա-
կան կերտուածին առաջակողմը, ուր կը տես-
նէր շատ անարժաններ. որով կարգ մը իրե-
րու և անձերու հետ՝ դառնապէ՛ս տարածեց
իր արհամարհանքն ա՛յնպիսի իրերու և ան-
ձերու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհա-
մարհե՛լ է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ հա-
մոզումէ մը յառաջ եկած ըլլայ այդ. և
մարդատեացն հուսկ ապա ատելի՛ եղաւ մար-
դերուն։ Եւ հասարակ ա՛ս եղած է երևելի
բանաքննողներու և ամուրիներու վարքը։

Մինչեւ 1890՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ
Ատաղնեանէ այս փոխադարձ արհամարհութիւ-
նը. իր աշակերտներն ալ՝ առած իրենց կա-
թեւոր բաժինները՝ Թողուցին զինքը, այնպէս
որ Պատուելին իր կարած և լուացած ցնցո-
տիներուն մէջ դատապարտուեցաւ անցունել
չղջիկանի կեանք մը։

Յաճախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կել-
նէր իր գորշ գրգլեակովը, թեռնաւորուած
տաանքին պաշարներով. ձեռքը պնակ մը ծած-
կոցով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը
բռնած՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես
հին կարաւանէ մը մոլորած ստուեր մը, որ
իր շփոթ քայլերուն իսկ մէջ դէպ ի յառաջ՝
կուզէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըչ-
նա՛յ գլուխը դարձունելու....։ Այս ոգին կը
տիրէ նաև իր վերջին գրուածներուն մէջ։

Այդ վերջալուսական անկեցութեան ատեն՝ եղած էր խստակրօն քանքարաթաղոյց մը. Եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ անգամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջօրէն, և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝ ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ դարձնելով կը փախչրտէր։ Արդէն իր բովանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարութեամբ ուսած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել դժուարութեամբ։ Իր ծերութեանն ու դեգութեան հետ՝ աճած ծառացած էին իր կարի՛ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդկային ըսուած հաւատքին բացակայութիւնը, կցիր խնայողութիւն մը և աշխատութիւն ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՛ կըրցած տալ իր գործերուն դէթ վերջին կնիք մը։ Գրեթէ բնաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու և գլխաւորապէս քափուրի տալով մեծ կարեւորութիւն։ Հին խօսքերու և հին լեզուներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին գիրքերն ու հին տուները։ Կըսուի նաև թէ վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տարուինականութեան, և ա՛լ սկսած էր իրեն համար՝ յօդնած լարուած պատարուն միտքի մը այն անդուլ խարխալումը սեւեռել նոր գաղափարի մը վրայ, ուրկէ զառամ հոգին՝

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անցեալին
միւս կողմէն որորուն համառօտ գալիքի մը
առջեւ՝ կարճեալ ու տարտամ յոյսերով, այդ
համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն ճի-
գերովը, պէսպէս ներհակներովը, արտակար-
գութիւններովը՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ
իր ծանօթներուն անգամ։

Ա՛լ ցնդեր է կ՚ըսէին, ինչպէս մահուընէն
ետքը տարէց բղեաշխ բժիշկ մըն ալ մեզի
յայտնեց՝ թէ Գուէտը Բարիզէն դարձէն քիչ
ետքը կէս-յիմար ապրեցաւ. միայն՝ կ՚ըսեն՝ իր
երեկոյեան պտոյտներուն ատեն կ՚ըզգենուր իր
հին զուարթութիւնը։ Շատ կախորժէր Բուզ-
կունճուքի ողիմպական հրուանդանէն ու Պիզ-
մարքի խմած պիւայէն։ «Մէկ վայրկեան մը
աւելի ապրելու համար՝ ամբո՛ղջ ունեցածս
կուտամ, կը գոչէ եղեր. պիտի ապրիմ մինչեւ
91 տարու, իմ ծնած տարիս 91 տարեկան
մեծ անձնաւորութիւն մը մեռած է, ես ալ
պիտի ապրիմ մինչեւ 91 տարիս.» և իր բժիշկ
աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛
կըրնա՞ս ապրեցունել զիս»։

Բայց այդ 91էն շատ առաջ հասաւ 1891ը։
Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատոնց բոյն
դրած էր այդ կորովլի մարմինին մէջ. Հոկ-
տեմբեր ամսուն՝ իր. սովորականին հակառակ՝
քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած,
իր նախնի աշակերտներէն մէկ քանին մտա-

տանջութեան մէջ իյնալով՝ կերթան ափ կառ-
նեն սենեակին դուռը. կը բացուի, և կը տես-
նեն այդ խուցին հին շահապետը՝ պառկած
իր կարծր անկողինին վրայ, ուռեցած էին
ոտուըները, տագնապը բաւական ծանր էր։
Կերթան Տօքթ. Սամփան փաշան կը բերեն,
որ կը հրամայէ շուտով փոխել սենեակը։ Կը
փոխադրեն զինքն իբր ակամայ՝ մօտաւոր
թաղ մը մաքրիկ սենեակ մը. քովն ալ կը
դնեն հսկող կին մը։ Ըստ վկայութեան քանի
մը ծանօթներու՝ վերջ ամիս կը խնամուի հոն
հոգածութեամբ մանաւանդ Մանուկ և Նշան
Տ. Յակոբեան-Սեբաստեան եղբայրներուն,
որոնք կը սիրէր զաւակի պէս և որոնք ալ
զինքը սիրեր են հօր պէս, ու կերակրեր են
անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը։
Այդ վեցամեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ
քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժըշ-
կական խորհուրդներու. ցուցեր է յոյսեր վե-
րականգնանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ
մը շատկէկ փախուցեր է զինքին, և խաղալիկ
եղեր է նոյեան այլակերպութեանց։ Այս և
նման պարագաներ գործիս ընթացքին մէջ
չխնայեցինք հրապարակել՝ որպէս զի ընթեր-
ցողները կարենան ամէնակողմանի գաղափար
մը առնել իր վրայ, որուն նկարագիրն՝ ակնը-
քէն վախճանն՝ անկարելի էր բովանդակել
մեզի մանրամասնաբար. մե՛նք ալ ունինք մեր
ցաւերն ու պակասածները։

Մահուընէն երեք օր առաջ՝ վերջին անդուք վճռուն այցելեր է Տօքթ. Թորգոմեան, ու ինք իր կամքովը Հաղորդուելով ալ՝ պատրաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդովուած։ Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած Շնորհալիին Ընդհանրականը, զոր պաշտած էր տղայ հասակէն. հուսկ օրին ուզեր է տեսնել իր բարեկամ ծանօթներէն երկուքը, որոնցմէ մէկն հիւանդ էր նոյն միջոցին։ Մեռնելէն քանի մը ժամ առաջ ճակատը չփելով՝ ըսեր է իր կրտսեր աշակերտին իր **ունայնութիւն ունայնութեանցը** — «Հո՛ս, հո՛ս մարգարիտ էջս չարուած են դրուելիք եւ բռնուելիք ա՛յնպիսի բաներ, որ ո՛չ բռնուած են եւ ո՛չ ալ պիտի բռնուին. եղնեմ նէ պիտի սրբագրեմ բոլոր գրածներս»։ Իրանք թէ նորէն փոխադրէին իր անկողինը՝ մաքուր վիճակի փոխարկելով զայն. դէթ քիչ մը աւելի կայրէր։

Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ հակումէ մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնալից դր. մը ձիւնփառ հասակի մը մէջ։ Իր աշակերտաներն առաքինաբար ու եռանդով հրատարակեցին իր մահուան թէն Սկիւտարի մէջ, եւ պատարագատեցին բաւականն վայելուչ յուղարկ մը, որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարեկամները, եկեղեցականներու մեծ մասը, երախտապարտ աշակերտներն ու Ճեմարանի չրջանէն մեկնած գիտուն քահանայ մը եւ գիտուն բժիշկ մը փաշայ։

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը ապր-
ող Սկիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուե-
ցաւ իր համեստ քաղաքէն. իր կեանքին վաս-
տակաբեր երեկոյին՝ հո՛ն, Սկիւտարի մէջ,
կարծես կը հասկընար իր բուն տունին մէջ
երեկոյանալու գինին և քաղցրութիւնը։ Սկիւ-
տարի համար մոռցաւ չա՛տ բան, հոն ձգեց
չա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր
2000ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուն
ոսկիի չափ դրամ։ (1)

Հռովմայեցիի՛ մը չեչտով «Սկիւտարցի՛ եմ»
կը պոռար յաճախ իր նեղ օրերուն. Սկիւտա-
րի՛ մէջ ապրեցաւ իմաստասէրի փառածա-
ծուկ կեանքն անյարդար, Սկիւտա՛րն էր իր
Պարթենոպէն և Սկիւտա՛րն եղաւ իր հո՛ղ
Պանթէոնը։

(1) Այդ դրամն ատենօք հանգանակած և իրեն տուած
էին՝ հրատարակելու համար իր քանի մը ձեռագիրները։
Եւ ինք իր կարօտութեանց մէջ անգամ չէր խորած զայն.
մահուընէն ետք՝ գտեր են այդ դրամն իր սենեակին ան-
կիւնը՝ դրուած թըղթեայ ծրարի մը մէջ և կապուած աթո-
ռակի մը ոտքին... Անչա՛փ երեսը տուին այդ հանգա-
նակութեան պարագան որ . . . . . .

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ժամանակակից բանիբուն ծերերու և գրականութեան անգիր պատմութեան՝ այս առձեռն ու ի հարկէ հատակոտոր ստուերներուն աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարծէ՛ որ կցենք հոս իբրև վերջաբան։

Բացի վարժապետական ու բանաստեղծական իր կեանքէն ու արարքէն՝ Միսաքեան Թուրքահայ գրագէտներուն գրեթէ մի՛ակն է՝ որ կրցած է, դարուն երեք քառորդին մէջ, ընծորդել իր նեղ սահմանովը իսկ՝ իր արտակարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարագիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ աններդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր կընէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, անշուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմնական ճիգերով և զղջական այլայլութեամբք, զոր չենք կրնար պատկերացունել ճշդիւ՝ վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիի մը խորերը մտնելու կարողութենէն, զո՛ւրկ նաև աւելի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ, զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ էր ինք։

Որչափ կրցած ենք կշռադատել՝ իր ռամ-կական նկարագիրը և ի՛ր իսկ գիտակից անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն իբրև բանաստեղծ-փիլիսոփայ մը՝ իր ապրած շրջա-վայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով։ Իբրև բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն եռանդ ու տաղանդ, բայց կը պակսէր տիրապէս համ-ճա՛ր ըսուած տուր հոգեստեսութիւնը. կամ թէ՝ ըսենք՝ իր գրաբարեան հին կաղապարին ու յանգամոլիկ ձևերուն մէջ՝ կընկրկէր ու կը խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ հանգամանքն հոտու, որ ընդհանրապէս հաշտ չէ՛ արուեստի հետ։ Տաղաչափական արուես-տին մէջ՝ քիչերը կրնան համեմատուիլ իր հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող քերթողներէն. իր ամէնէն հարեւանցիկ տա-ղերն իսկ ունի՛ն միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ առ-նական ներդաշնակութիւն մը և՝ ձևի կող-մէն՝ Ծիոդդոյի (O)[1]ին արագ ու սահուն ոլորքը։

Ինք Հ. Արսէն Բագրատունին ու Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ անգամ՝ ետ կը մնան իր-մէն ճկունութեան յանգի ճոխութեան ու մերթ իմաստի լիութեանց մասերուն մէջ։

([1]) Ծիոդդոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ ճշգրտագրութեան վայրկեանի մը՝ մէ՛կ գիծով յանկարծ գը-ծած էր կլորակ մը յաւիտենապէս ճշգրտագոյն քան կար-կինով քաշուածը, որ և առիթ տուաւ «Ծիոդդոյի (O)ին պէս կլոր» առածին։

Ունի՛ ոտանաւորներ, որ Հ. Արսէնեան ուժգնութիւնն և Հ. Եղուարդեան փափուկ ներդաշնակութիւնը միացուած կը ներկայացունեն բնական ծանրութեամբ, մանաւանդ անոնք որ Յունաստանի մէջ գրուած են. ու անո՛նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճութիւն մը, ինչպէս դարձեալ Յունաստանի արձակ գրուածներուն մէ՛ջ է՝ որ կը ցոլայ յըստակ և ճարտարախօս բարձրութիւն մը։

Իսկ իբրեւ փիլիսոփայ՝ աւելի քան կարծիքով կրնանք ըսել որ ինք, իր քանի մը արձակներուն մէջ շողացուցած տրամաբանական ու իմաստասիրական նրբութիւններէն զատ, չունէր դրական ու տեսական յատուկ փիլիսոփայութիւն մը։ Իր փիլիսոփայութիւնն աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ազատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, որ չնականէ բաւական տարբեր թեթեւ անհադութիւն և պատշաճից անտեսութիւն մը կերեւէր՝ իր ամուրիական անմաքրութեամբն ու արտակարգութեամբ։ Մտերիմ խօսակցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէր այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կատակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը ցոլացունէին հին Պոլսահայերուն հանճարը՝ մատենագէտ ու Ֆրանսիկ փայլով մը օծուած։ Իր արձակներուն մէջ եւս շատ տեղ կերեւէին այդ դասուն իմաստասիրութեան պտուտ հեա-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնազոհութեամբ, այլ ո՛չ մնապարծութեամբ, ընկճող տրամաբանութեամբ և հարստահարող ճարտարխօսութեամբ։ Իրեն շատ մօտ ապրողներն ու իր հինաւուրց վարպետութեանց ծանծաղուտը խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խառե՛րը խորութիւն խելքի, ո՛չ իր հիւսած արձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն միտքի. Թերևս հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ. արտակարգ մարդոց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իբրև միշտ աննշմարելի եղած է անոնց, որ կապրին շատ մօտերը։ Այլ կայի՛ն համակիր ու միամիտ թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ մը առած էր, չգիտենք ե՛րբը, հոգեբանական դժուարիմաց պատահումով մը կամ ածանցաբար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական յայտյանդիմանութիւնը (intuition), որ ընդունութիւնը պահած է զինքը սիրող ամէն մարդոց և որուն սեւեռած էր իրե՛ն ալ միտքին լարուածը։ Իր Գաւլուղը կարդացողները կըրնան կռահել զայդ։

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ իր այլայլիկ բնաւորութեան ու սիրայած թըռիչներուն՝ չէ՛ր նաև պէտք եղածին չափ հարուստ և հաստատ, այլ ստէպ ենթակայ էր բանաստեղծական անկայ թեթեւութեան մը։

Հոգեբանական այդ ազնիւ սեւեռումը, որուն վրայ մահացուներէն շատ քիչերուն տրուած է անխախտ և անաղտ մնալ, յաճախ տեղի կուտար իր զուարթ բնաւորութեան լծորդ դիցաբանական պատրալից նախապաշարումի մը և վարժապետական հին կողմնահայեցութեանց, որ ղոյգ չեն երթար լո՛ւրջ ազնուակա՛ն և կորովի՛ գաղափարներու: Անոր համար իր սկզբունքն և գաղափարները, ընտի՛ր տեսակի մասին ու առա՛տ քանակով, չէին խարսխած ու անայլայլ. անոր համար մի՛շտ իր ետեւէն երթալը կը բերէր անփորձներուն ծանր տոյժ մը. անոր համար ալ վերջերը չկըրցաւ դիմանալ, և յանձնառու եղաւ այնպիսի պզտիկութեանց, զոր կը դատապարտէր կամ դատապարտել կը ցուցընէր առաջ. անոր համար դարձեալ՝ իր նետուածներն ալ աւելի՛ անձնական վրէժի քան գաղափարի յառաջդիմութեան թելադրութեամբը կըլլային, և նետուողները կը զոհուէին մասնական նկատումներու. անոր համար նաեւ չէ՛ կըրցած գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոց: Իր ամուրիութիւնն և անոր հետեւորդ առանձնութիւններն ալ՝ կըրնանք ասոնց գլխաւոր պատճառներն համարել:

Բարքի կողմէ ալ՝ կցիր պահպանողականութիւն մը դը՛րապէս ու թեթեւ ազատու-

թիւն մը տե՛սապէս՝ կը յօրինէին զինքն (որ-պէս զի այսպէս ըսենք) հակառակ անձներու-թիւն մը. և իր անուրանալի բուն արժանիքն ալ տղա՛յ նախանձոտութեամբ և, ըսե՛նք, սո՛ւր խստութեամբ մը կանհամէր։ Նուաղեա՛լ բանաստեղծութեամբ թո՛յլ զուարճաբանու-թեամբ և անտեղի՛ օրինասիրութեամբ չաղ-ուուած ծերութիւն մը, որ հսկայի՛ ճիգերով կաշխատէր տակաւին խաղալ երիտասարդու-թեան խաղերը, չատերուն խրտուցիչ ըրաւ իր սքողեալ վաղեմի ինքնութիւնն և չատե-րէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անի-մաստ ապրող մը. որով կարողներէն անօգ-նական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն ձեռագիրները, ու չկրցաւ իմաստութեամբ աւարտել իմաստութեա՛մբ մը ապրած կեան-քը։ Վկա՛յ են տասը իր վերջին աշակերտնե-րուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու անհաշտ գաղափարները, ու իր ձգած բազմա-թիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը, որոց մէջէն արիադնեան թելո՛վ ալ չես կըր-նար ելնել։ Չենք կրնար ճշգրտիւ դատել թէ ո՛վ էր այդ ձախողակներուն պատճառը. ի՞նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը մէջ սուզողները։ Սա կրնանք յայտնել վըս-տահաբար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն ետև ունեցաւ մեծ անկում մը, կամ բնական օ-րէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց պատճառով։

Գիտակից Թէպէտև իր հին կորովին համբաւին և հմտութեանց՝ լաւ կընէր, սակայն, եթէ յարատևելով արուեստակցական ազնըւութեան մը մէջ՝ անխնայ չդատափետէր իրմէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար իր նմաններուն հետ, մէկդի դնէր քէնն ու ոխը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու խնայող սկիզբներով վարուէր յետնորդներուն և կոյր սիրով իրեն հետևողներուն հետ։

Ծայրայեղ բարեկամութեան ու ատելութեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ տեսակ մարդիկ. երկիւղած մարդը, մերթ հանդարտ և յաճախ անհանդարտ ու ամեհի մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատակաբան մարդուն դէմ և տրամաբանող մարդն հաւասարապէս երևակայողին քովը։ Այսպէս՝ գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝ ապրած է խիզա՛խ երիտասարդութեան մը ներհակ. գնացքովն և յեղյեղուկ ձեռնարկներով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ կեդրոնէն, որ խարիսխն է ծանր ու ակադեմական նկարագիրներու։

Այլ ըսե՛նք վերջին բառն ալ։ Երեք չորս ակադեմական ունէինք, ի՛նք ալ մէկն էր անոնցմէ. Թերևս շատ անաչառութեամբ դատեցինք զինքն՝ իր իսկ անաչառ քննադատութեան համեմատ. մեր ծանօթութեանց տեսակէտէն ա՛յսչափ կըրցանք կշռել։

Մնացածը՝ թող լսեն ու կշռեն անո՛նք, որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ շատ կողմերով ալ և որ ունին աւելի լայն սիրտ մը և լայն պարագաներ։

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՒՈՐ

Էջ	տող	ՎՐԻՊԱԿՔ	ՈՒՂՂԵԱԼՔ
8,	11,	Գէորգ Միւհէնտիսեան	Յովհաննէս Միւհէնտիսեան
11,	27,	պարմանք	պարծանք
29,	10,	բարձրաքանշ	բարձրագանչ
29,	15,	խաչաբաղխաւ	խաչաբաշխաւ
34,	6,	տուած էին	տուած էր
37,	8,	փետեւետեալ	փերեւետեալ
42,	8,	կրնանք	կըրնանք
46,	8,	Փուէտէն	Փուէտին
48,	14,	ուղեկիցներոմն,	ուղեկիցներովը,
51,	11,	ի բերան ի բերան,	բերան ի բերան
51,	24,	ճետը	ճետըն
61,	5,	դատաւորին	դատարանին
69,	13,	ի լռութիւն	ի լլութիւն
69,	21,	զմտաւ	ըզմըտաւ
70,	1,	բժիշկին	բժշկին
71,	4,	ձկունսն խորովիցիմք	ըզձըկունս խորովիցեմք
71,	19,	ի՛ւ	իւր
74,	3,	յարեզզերի	յարեզչերի
95,	2,	պէս.	պէս՝